

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

**студентської науково-практичної конференції, присвяченої 100-
річчю Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка**

**«Історико-правові, соціально-економічні,
культурологічні, ідеологічні
проблеми всесвітньої історії»**

17 листопада 2021 року

Випуск 15

Кропивницький – 2021

УДК 94 (100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції «Історичні, ідеологічні, політико-правові, культурологічні проблеми всесвітньої історії», присвячену 100-річчю Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 17 листопада 2021 року. Випуск 15. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2021. 63 с.

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри
історії України та всесвітньої історії
протокол № 3 від 18 листопада 2021 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Спільне та відмінне в східній політиці Цезаря і Помпея <i>Сергій Юрченко</i>	5
«Чорна смерть» в Європі середини XIV ст. <i>Володимир Шевченко</i>	14
Єврейське питання в Російській імперії в другій половині XVIII – на початку XX століття на прикладі міста Єлисаветграда <i>Віталій Пахолівецький</i>	24
Вплив європейської моди на російський міський костюм в XVIII–XIX ст.: історіографія питання <i>Вікторія Шевченко</i>	30
Ідеологія нацизму та її витоки <i>Павло Матійко</i>	36
Фултонська промова В. Черчілля. Новий світовий порядок <i>Микола Сабадаш</i>	43
Філософія диктатури та розвитку Південної Кореї за правління Пак Чон Хі <i>Іван Смірнов</i>	48
Імпічмент Президентів США <i>Володимир Шевченко</i>	56

ВСТУП

Матеріали, зібрані в збірнику, є результатом виступів студентів факультету історії, бізнес освіти та права на студентській науково-практичній конференції за темою: «Історичні, ідеологічні, політико-правові, культурологічні проблеми всесвітньої історії», яка була проведена 17 листопада 2021 року.

Студентські повідомлення стали підсумком науково-дослідної, творчої діяльності проблемної групи «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник – доцент, к.і.н. О.М. Марченко у 2021 році. Також були долучені виступи студентів С. Юрченко (керівник – доцент, к.і.н. Л.В. Пономаренко) та В. Пахолівецький (керівник – доцент, к.і.н. Л.М. Філоретова).

Студенти працювали над питаннями політичної, соціально-економічної, культурної, світоглядної, повсякденної історії країн Європи, Азії, Америки від античності до новітнього часу. Наприклад, визначали спільне й відмінне в східній політиці Гнея Помпея і Юлія Цезаря; вивчали хронологію середньовічної пандемії («Чорної смерті») і як з нею намагалися впоратися та який вона мала вплив на подальшу історію європейського суспільства; з'ясовували питання особливостей проживання єврейства в межах Російської імперії на прикладі міста Єлисаветграда; досліджували історіографію питання еволюції форм і художньо-стильових особливостей костюмів європейських законодавців мод (Франції та Англії) в XVIII–XIX ст. та їхній вплив на розвиток міської моди в Російській імперії; визначали філософське підґрунтя ідеології нацизму; аналізували історичні відомості про Фултонську промову В. Черчилля та її вплив на світову спільноту; з'ясовували сутність диктатури Пак Чон Хі в Південній Кореї та його філософський погляд на державне управління, як результат економічного дива та реалізації проєкту модернізації держави; розглядали причини, процедури, наслідки проведення імпічменту президента в історії США.

Дослідження студентів ґрунтуються на використанні різного типу історичних джерел (архівні матеріали, мемуари, філософські, культурологічні твори, законодавчі акти та ін.), опрацюванні наукової, науково-популярної літератури вітчизняних та зарубіжних авторів. Свої доробки студенти висвітлювали на засіданнях проблемної групи «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», виступали з повідомленнями на семінарських заняттях. Підсумком студентських історичних пошуків стало написання курсових робіт та магістерських досліджень.

Матеріали студентської конференції будуть корисними для учнів середньої та старшої загальноосвітньої школи, бакалаврів, магістрів, які здобувають освіту на гуманітарних факультетах закладів вищої освіти, а також для всіх, хто цікавиться історією, культурою, повсякденністю народів світу в епоху Античності, Середньовіччя, Модерний та Новітній час.

СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ В СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦЕЗАРЯ І ПОМПЕЯ

Сергій Юрченко

(студент групи П18Б факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент

Л.В. Пономаренко

Актуальність проблеми. З наукової точки зору важливим є аналіз римської східної політики в часи занепаду Римської республіки. Застаріла політична система Риму не могла тримати ситуацію під контролем, внаслідок чого особливості ведення політики залежали від персоналій, які перебували при владі в цей період римської історії. Також актуальним для сучасності є можливість прослідкувати просочування західного світу в східний, який завжди був особливим центром цивілізаційного розвитку.

Метою статті є з'ясування особливостей римської східної політики на момент занепаду Римської республіки і як Гней Помпей та Юлій Цезар вплинули на її проведення.

Стан наукового розроблення теми. Питання діяльності римських політичних діячів та відповідно їх розгляд в історіографії досліджувалися низкою істориків. Зокрема, досить вагомо в різних аспектах діяльність Помпея розкрив С.Д. Литовченко. У своїх працях «Царство Софена в восточной политике Помпея» [9], «Армянский поход Гнея Помпея» [10], «Создание римской провинции Сирия: внешнеполитический аспект» [11] автор надає значну інформативну базу про так званій східний похід Помпея та особливості його діяльності в межах цього походу.

Важливими є роботи Ю.А. Бібарсової, яка у своїй працях «Малоазийская клиентела Помпея в гражданской войне 49–47 гг. до н. э.» [3], «Малоазийские клиенты Цезаря в Гражданской Войне, 49–46 гг. до н.э.» [4] дослідила та навела важливі дані про взаємодію Цезаря та Помпея зі своїми східними клієнтами, виявила методи впливу на своїх «друзів» та оцінила роль провінціалів у римській східній політиці.

Вагомим напрацюванням є робота Ю.В. Куликової «Провинциальная политика Юлия Цезаря: упущенные возможности?» [8]. Автор вказує на багатогранність провінційної політики Цезаря, значних планах, серед яких і муніципальний закон, але які так і не були втілені в життя. Не менш важливими є праці А.Р. Панова [14], Е.В. Смикова [16-17], М. Дреєра [5] та ін.

Виклад основного матеріалу. 64–63 роки до н.е. є датою початку нового періоду розвитку римської східної політики, хоча трансформація розпочалася ще під час самих Мітрідатових війн. Здолавши Понтійське царство, Рим фактично отримав повний контроль над цим регіоном, що відобразилося в значних перетвореннях.

Важливим є факт того, що зазначений характер політики напряду залежав від людей, які перебували при владі, як у Римі, так і на інших територіях. Саме дії політичних діячів другої половини I ст. до н.е. впливали

на зміну та формування нових рис політики по всій республіці й на Сході в тому числі.

Одними з ключових осіб цього періоду по праву можна назвати Гнея Помпея Магна та Гая Юлія Цезаря – римські політичні діячі, які і стали людьми-катализаторами значних змін у політиці Римської Республіки. Помпей і Цезар, протягом своєї діяльності мали власні погляди на ведення політики в провінційному, єгипетському питаннях, кожен мав власні, особливі методи взаємодії зі своєю клієнтелою на Сході, були між ними відмінності в релігійному, муніципальному питаннях і ці особливості будуть висвітленні в цьому дослідженні.

Провінційна політика. Гней Помпей Магн, після призначення командувачем військ у війні з Мітрідатом, став фундатором кардинальних змін на території Сходу. Велику кількість актів, які він втілював, розглядають у такий спосіб, що він діяв не лише в римських інтересах, а і власних, тому спектр змін був достатньо значний.

Саме Гней Помпей був командувачем у компанії проти кілікійських піратів, які були під прямим командуванням Мітрідата. Завдяки вдалій стратегії, що базувалася на поділі Середземного моря на дев'ять секторів, призначивши в кожному з них легата з флотилією. Подібні її з боку римлян позбавляли піратів маневру, адже кожен із секторів постійно патрулювався ескадрою в кількості 35 кораблів. Унаслідок цього, буквально за 40 днів море було очищене від піратів і впродовж недовготривалої боротьби в самій Кілікії та битві біля Коразеціума проблема піратства була вирішена. Ця дія яскраво показала військовий хист Помпея, що надалі відіграло вагому роль у війні з Мітрідатом та політичній боротьбі в Римі [13, с. 35].

Під час вторгнення у Вірменію, було здійснено низку військово-дипломатичних рішень, до яких належать укладення договору Помпея з парфянами паралельно з підтримкою й підбурюваннями Тиграна Молодшого, котрий прагнув отримати владу у Вірменії. Проте, перевага була надана в подальшому Тиграну II. Тиграну Молодшому залишалося лише Софенське царство, яке він вдало втратив після підбурювання парфян проти римлян [14, с. 84].

Саме Софенське царство за різними даними Помпей передав царю Каппадокії – Аріобразану, але більш вірогідною є версія, що воно разом із Гордієною були повернуті Тиграну II [9, с. 36]. Під час боротьби, одночасно з римлянами та парфянами, становище Тиграна II ставало більш критичним, тому після розірвання понтійсько-вірменського союзу, між Помпеєм та вірменським царем був укладений договір. Тигран визнавався другом Риму й залишався на вірменському престолі. Цим самим Вірменія теж ставала країною під римським впливом [10, с. 43]. Крім цього, під час походу була захоплена територія, північніше Вірменії, Осроена, яка надалі стала важливим аванпостом у боротьбі з парфянами [1, с. 118].

Після Вірменського походу Помпеєм був здійснений важливий дипломатичний крок – фактичне підкорення й поширення римського впливу на країни Кавказу: Албанії, Іберії та Колхіди, підкорення яких теж відносять

до власних інтересів полководця, задля зменшення ризику нападу з Кавказького боку чи бажанню поширити римський вплив до Каспійського моря [5, с. 25].

Не менш важливим були відносини Помпея з Галатією, на чолі якої він поставив Дейотара, який підтримав римлян у часи Другої та Третьої Мітрідатових війн, тому римський полководець надав галатському очільнику половину Понтійського царства [19, с. 65].

Не менш важливим наслідком реформ Помпея стало утворення у великих містах колоній із римськими поселенцями. Колоністи складали окремий привілейований стан міста. Вони не підпадали під управління місцевої адміністрації, не несли повинностей та не платили місцевих податків. Присутність колоній всередині «проблемних міст», таких як Апамея, Синоп, Гераклея несли гарантію спокою в регіоні та поступового поширення колоністами римських порядків. Ці колонії ставали опорою для Риму, даючи йому змогу керувати ситуацією безпосередньо із середини [21, с. 18].

У Каппадокію був повернутий цар Аріобарзан із передачею йому окремих кілікійських земель [7, с. 43]. Не маючи змоги перетворити Коммагену в провінцію через природні перешкоди, Помпей передав її царю Антіоху місто Селевкія та території Месопотамії навколо нього, цим самим заручившись його підтримкою [2, с. 114].

Окремим аспектом політики Гнея Помпея стала Сирія, яку в 64 р. до н.е. він перетворив у римську провінцію. Його мотиви й досі викликають суперечки, адже тогочасний сирійський цар був «другом Риму» і в чому була причина позбавлення його влади, що є прямим порушень сенаторських настанов, незрозуміло. Однією з вірогідних причин є прагнення Помпея незабаром почати війну з парфянами із Сирії, яка фактично не мала захисту на східних кордонах і мала стати плацдармом римлян для наступу [11, с. 53]. Після цього в 63 р. до н.е. Помпеєм була захоплена й фактично перетворена на клієнтську державу Юдею [18, с. 273].

Подібного типу «вассалізація» країни відбулася внаслідок конфлікту в самій Юдеї між Герканом II та Арістобулом II. Помпей застосував улюблений метод римських дипломатів, а саме третейський суд та отримав у такий спосіб змогу втручатися в справи країни. Римські війська окупували Юдею, Арістобул був взятий під варту. Залишки антиримських сил у країні були ліквідовані, уперше римський воєначальник увійшов у Храм, що стало святотатством. Згодом Помпей призначив первосвящеником (царем) Геркана II. Країна фактично позбулася своєї незалежності [18, с. 273].

Кінцевим результатом зазначеного східного походу стало створення міцного кільця союзних держав, а саме: Колхіди, Малої Вірменії, Пафлагонії, Галатії, Каппадокії, Коммагени, Кілікії та Юдеї, що мали захищати римські провінції від вторгнення варварів із півночі та парфян із півдня [7, с. 42].

Східні завоювання Помпея не означали повноцінного утвердження його порядків автоматично. Після повернення в Рим, полководець змушений був відстоювати свої розпорядження на Сході. Тут важливо зазначити, що

втілення цих рішень у юридичну форму, стало предметом не так зовнішньополітичного, як внутрішньополітичного торгу. Сенат розглядав рішення Помпея по пунктах, що розтягнуло цю процедуру в часі. Проблему становило не так його імпульсивні або різкі перетворення на Сході, як небажання деяких кіл римської еліти домогтися в такий спосіб підвищення ролі Помпея в політиці загалом. Варто зазначити, що коаліцію проти Помпея очолювали Катон та Луккул, загалом це свідчить про те, що східна політика в цей час стала предметом спекуляцій на політичному тлі занепаду Римської республіки. Керівництво держави, уособлене Сенатом, фактично не могло адекватно здійснювати східний вектор римської політики [6, с. 176].

Потрібно зауважити, що конфлікт з одним із членів опозиції – Луккулом спровокував подальшу боротьбу Помпея із сенатом. Момент прибуття Помпея на заміну Луккулу – був особистою образою для останнього й успішна боротьба з піратами та східний похід Гнея Помпея принесли йому небачену славу. Позбавивши Луккула армії та провінцій, Помпей фактично перетворив його на споконвічного ворога, який надалі разом із Катоном і розгорнув масштабну антипомпеянську пропаганду, яка напруму стояла на заваді його утвердженню на Сході [17, с. 111].

Політика Помпея відрізнялася від попередньої Сулланської й більше походила на систему компромісних, взаємовигідних відносин у межах римської системи та поза нею. Під час громадянської війни значна частина клієнтів зі Сходу взяла участь у ній на боці Помпея, проте рішучої ролі в перебігу протистояння вони не зіграли, а після Фарсальської катастрофи, «Схід» покинув свого колишнього протектора, і «тепла» зустріч в Александрії, де римський консул був страчений, засвідчив нову віху в римській східній політиці [3, с. 33–34].

Якщо говорити про регіональну політику Цезаря, то саме при ньому питання провінцій виходить на державний рівень, що свідчить про важливість цього питання для держави. Після програшу Фарнака, Юлій Цезар починає врегульовувати ситуацію в Малій Азії. Каппадокія була залишена Аріобарзану, його брату Аріарату – передана частина Малої Вірменії, але підкорив його Аріобарзану. Дейотару була залишена інша частина Малої Вірменії та Галатія. Мітрідат Пергамський за заслуги перед Цезарем був назначений царем Понту. Царем Юдеї був назначений Антіпатр, а за підтримку в Александрійській війні йому було надане римське громадянство і звільнення від податків. Саме цей приклад врегулювання ситуації на Сході, говорить про тяглість римської зовнішньої політики і створення кордону з Парфією та варварами півночі з клієнтських царств [7, с. 46].

Подібна політика позбавляла Рим у необхідності постійного утримання війська на кордоні. Одночасно з цим, налагодження відносини між провінціями й Римом зміцнювало становище імперії. Саме ця політика що була почата ще в II ст. до н.е. отримала свій розквіт у період Помпея і Цезаря.

Таким чином, Цезар намагався не лише примирити регіон, а ще більше прив'язати його до Риму, причому вже простежувалася не особистісна, як у

Помпея, а державницька мета цих заходів. Східні провінції та клієнтські держави мали стати органічною частиною «*Rex Romana*».

Цікавим, для розуміння східної політики цезаріанського Риму є питання планів східного походу Цезаря. Значна частина істориків та сучасників вважали подібний план доволі правдоподібним, проте подібна версія знаходить заперечення та викликає наукову дискусію. Крім того, навіть якби похід реалізувався, найімовірніше його метою стало не завоювання Парфянського царства, а усунення загрози з його боку східним провінціям, тобто превентивний удар. Саме такі мотиви у відносинах із парфянами ми бачимо в Антонія та Октавіана [16, с. 17]. Проте, версія підготовки цього походу залишається в силі, адже прагнення стати в очах Сходу нащадком О. Македонського могло бути здійснене лише завдяки перемозі над Парфією [13, с. 46].

Муниципальні зміни. Після Мітрідатової війни, Гней Помпей зайнявся облаштуванням нових провінцій на цих територіях, Понтійське царство було об'єднано з Віфінією в одну провінцію Віфінія-Понт. У цій провінції було реформовано внутрішній устрій, Помпей замінив міські ради (буле) п'ятирічними цензовими «сенатами» римського зразка. Цензова реформа Помпея показала розрив Риму з демократичними елементами грецьких міст та переорієнтацію на багаті верстви суспільства. Уся земля провінції була передана під пряме управління міст, цим самим позбавивши стару аристократію її економічних та політичних позицій. Цей крок, на нашу думку, був здійснений з метою запобігання приходу до влади інших царів, типу Мітрідата, приходу якого стара аристократія не противилася [21, с. 20]

Цезар, почавши активну діяльність у сфері провінційної політики усуває публіканів від збирання податків та передоручає цю функцію міським общинам [4, с. 18]. Диктатор не просто позбавив публіканів *imperium*, він обмежив їм терміни намісництва, а саме намісника до двох років, а претора до одного. Була повністю регламентована їхня діяльність, провінційними військами керували назначені Цезарем претори, а намісникам у той час заборонялося покидати свої провінції та вести війну на непідконтрольній території [8, с. 13].

Цезар надає привілеї певним містам та провінціалам, маючи на меті отримувати від них як військову, так і економічну підтримку. Це яскраво видно на прикладі Юдеї, де, надаючи високі пости знаті, Гай Юлій Цезар прагне залучити її до активної участі в політичному житті [8, с. 13].

Мета об'єднання провінцій та Римської Республіки в єдине ціле, яку ставив перед собою Юлій Цезар, відбилася на його прагненні виведення міст провінцій на один рівень із Римом на основі спільного закону про управління. Його муніципальний закон «*Lex Julia municipalis*», який закріплював статус римського громадянства для муніципалів, Цезар хотів розвинути і в його рамках зняти обмеження на отримання римського громадянства іншим провінціалам. Ще будучи консулом, він роздавав звання «друга римського народу», а ставши диктатором хотів повністю узаконити. Ці плани Цезаря зустріли жорсткий опір у сенату, внаслідок чого він хотів

перенести резиденцію до Іліону. Цей задум не був здійснений через вбивство Цезаря і став реальністю вже в імперську добу [8, с. 15].

Клієнтела. Наступним важливим чинником східної політики Помпея є його малоазійська клієнтела. Варто зазначити, що подібні зв'язки були взаємовигідними. Помпей отримував фінанси, війська, політичний «капітал», натомість клієнтські царі, могли бути впевнені, що їхні інтереси в Римі будуть збережені Помпеєм. До союзних держав можна віднести: Каппадокію, Пафлагонію, Кілікію, Комагену, Галатію, Колхіду. Крім того, цілий ряд полісів, общин, отримали протекцію Помпея. Більш того, можна зауважити доволі чітку політику Помпея на підтримку полісів, а також заснування полководцем нових міст. Помпей став захисником полісної системи, гарантом автономії багатьох із міст, перешкоджаючи грабіжницькій політиці публіканів у регіоні. Безумовно, саме Помпей стає основною фігурою східної політики в 60–50 рр. до н.е [3, с. 30].

Гаю Юлію Цезарю, як значній фігурі в римському політичному житті, ще до громадянської війни теж вдалося створити свій блок східних, дружніх держав та окремих осіб чи організацій. До них можна віднести: галатійського та боспорського царя Мітрідата Пергамського, кнітського правителя Теомпа, але справжній приплив союзників на Сході Цезар відчув після Фарсальської битви. Східні правителі навперебій почали виголошувати свою відданість Цезарю і вже під час Александрійської війни та війни з Фарнаком Цезар зміг спертися на колишніх союзників Помпея. Згодом він здійснив низку перетворень, у річищі своєї політики «милосердя», колишніх союзників Помпея не покарав, зберігши більшість їх при владі за умови повної лояльності. Окремі випадки жорстокості, що були складовими цієї політики мали місце, але не були систематичними [4, с. 17–20].

Щодо відносин з окремими містами, то Цезар укладає з ними податкові договори, що передбачали зменшення податкових стягнень, залежно від врожаю. Яскравим прикладом цих відносин стали міста Юдеї, де збір податків був почав вести єрусалимський першосвященник, при цьому євреї були звільнені від сплати податків у суботні дні [8, с. 15].

Єгипетське питання. У збереженні свого впливу, а також керуючись інтересами державної римської політики, Помпей застосовував силовий фактор, зокрема, це відновлення на престолі Птолемея XII Авлета силами сирійського намісника Авла Габінія і явно за згодою неофіційного куратора східної політики, тобто Помпея. Для Помпея послуги Птолемея були вигідні, у вигляді війська та дарів, проте без віддачі, про що говорить відмова від допомоги в придушенні повстання [19, с. 150].

Тут ми можемо спостерігати зародження нової системи міжнародних відносин на Сході, котра базувалася на особистісних зв'язках і передбачала пряму участь римського полководця у відносинах на Сході, що теж слугує значним фактом занепаду Римської республіки загалом.

Цезаріанська єгипетська політика стала, у порівнянні з помпейською, ще більш поглибленою. Опинившись у Єгипті, під час переслідування Помпея, Цезар став заручником доволі заплутаних, палацових інтриг двору

Птоlemeїв. Варто зазначити, що зв'язки Цезаря з Єгиптом відбувалися й раніше, коли він на посаді консула в 59 р. до н.е. визнав царем Єгипту Птоlemeя Авлета. Цей факт багато вчених вважає епізодом корупційним, але так чи інакше, після перемоги над Помпеєм, Цезарю довелося витримати війну з єгипетським царем Птоlemeєм XIV та посадити на престол Клеопатру VII Філопатор. Єгипет опинився в особливому, але все ж залежному становищі від Риму. Саме Єгипет до останнього залишався в статусі «друга Риму», на що впливали попередні історичні процеси. Єгипет залишався органічною складовою політики противаги іншому елліністичному світу, а після його підкорення, продовжував мати як політичний, так і економічний інтерес для Риму.

Релігійне питання. Окрему увагу варто приділити релігійно-ідеологічній складовій політики Цезаря та Помпея. Саме цей аспект їхньої політики вдало використовувався для пропаганди. Активне будівництво храмів, покровительство східним релігійним культам приносило свою лепту в здобуття слави особистості.

Помпей у межах своєї політики на Сході приділив активну увагу культам Венери та Геракла. На думку істориків, культ Геракла, для якого в більшості були збудовані храми, став близьким для Помпея внаслідок наслідування Сулли, що теж був його покровителем [15, с. 27].

Цезар використовував релігійне питання завдяки отриманому сану понтифіка, що давав йому змогу зміцнювати свої політичне положення. Паралельно з цим, після розв'язання єгипетського питання, Юлій Цезар починає поширювати культ Венери й Ісиди. Таким чином, саме за часів Помпея та Цезаря релігійні культу елліністичного сходу починають активніше просочуватися в Римську державу [20, с. 99].

Саме ця діяльність у релігійному питанні спричинило зародження на цих територіях «культу імператора» в наступну епоху. Вони прагнули набуття «божественного» статусу, що було можливим у «східному світі». Починаючи з часів правління Олександра Македонського на Сході зароджується явище героїчного апофеозу. Яскравим прикладом є Мітрідат Євпатор, який іменувався як «визволитель усіх греків». З часу заволодіння Римом усією Малою Азією, ця традиція перейшла на римських магістратів, першим таких почесей відзначився Тіт Квінкцій Фламінін [15, с. 28].

Обидва римських діячі прагнули досягти рівня Олександра Великого в ідеологічному плані, на що й була спрямована частина їхньої діяльності на Сході. Наприклад, Помпей отримав божественні почесні у вигляді назви місяця на його честь у Мітілені, власний культ на острові Делос, а на островах Самос та Мітілена він шанувався як «спаситель». Про шанобливе ставлення до нього говорить епітафія з його могили: *«Яка жальогідна могила тут для того, хто володів храмами в достатку»* [15, с. 32].

Східні провінції зіграли не менш важливу роль і у встановленні божественності постаті Цезаря. На честь нього встановлювалися статуї зі святими написами. В одному із написів він був іменований богом від Ареса і Афродіти, Епіфана й Сотера. Після Фарсальської битви отримав статуси

Евергета та «спасителя всіх еллінів». Саме Цезарю був присвячений храм у Траллах та іменований храмом Перемоги. Не менш важливим є політика Цезаря щодо юдеїв, яким він дозволив справляти їх культ у Римі, що викликало їхнє шанобливе ставлення до нього [20, с. 105].

Висновок. Східна політика Гая Юлія Цезаря та Гнея Помпея Магна принесли значний вклад в історію Східного Середземномор'я та Римської республіки загалом. Помпей здобув перемогу над Мітрідатом, перетворив низку країн на провінції та став справжнім «куратором» Сходу, зберігаючи там особистісні зв'язки. Гай Цезар зіграв не менш важливу роль, певним чином продовживши діяльність свого попередника, але з принесенням ще більших змін, які ознаменувалися набуттям Єгипту особливого статусу та початку утворення «Рах Романа» на державницькому рівні. Східна політика цих двох римських реформаторів так чи інакше йшла однією прямою. Уся їхня діяльність залишалася в межах історичної тенденції та працювала на «римську систему», котра з ходом часу потребувала змін, які були здійснені Цезарем і Помпеем та завершені лише в період імперії.

Попри наявність власних інтересів, серед яких, основним було використання провінцій як пунктів дислокації своїх військ та отримання від своїх клієнтів економічних та військових ресурсів, Юлій Цезар та Гней Помпей, діяли так чи інакше в інтересах римського «сівітас». Навіть при боротьбі Помпея з опозицією Луккула, чи особистій неприязні Цезаря до сенату, вони продовжували проводити низку змін, які були спрямовані на укріплення, розвиток, процвітання римської держави. Помпей здійснив низку реформ всередині самих провінцій, як приклад у Віфінії-Понт, щоб не дати бюрократизованій аристократії допускати до влади подібних Мітрідату царів. Муніципальний закон Цезаря, який зрівняв би провінції в правах із Римом, можливо, на його думку, принесло б певну стабільність у країну, адже цей крок міг зменшити кількість незадоволеного політикою Риму населення. Кінцева мета Юлія Цезаря та Гнея Помпея, попри різні тактики та засоби, залишалася ідентичною – зміцнення, розвиток Римської держави, та прискорення інтеграції провінцій із метою створення цілісної держави «Рах Романа», задля створення міцної основи подальшого просування на Схід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамзон М. Г. Осроена в римской восточной политике в I в. до н. э. – III в. н. э. «Проблемы истории, филологии, культуры». Вып. XV. Москва. Магнитогорск – Новосибирск, 2006. С. 111–119.
2. Аппиан Александрийский. Римская история. М.: Наука, 1998. 726 с.
3. Бибарсова Ю.А. Малоазийская клиентела Помпея в гражданской войне 49–47 гг. до н. э. Проблемы истории, филологии, культуры. 2008. № 22. С. 28–37.
4. Бибарсова Ю.А. Малоазийские клиенты Цезаря в Гражданской Войне, 49–46 гг. до н.э. Научные ведомости БелГУ. История. Политология. № 1 (56). 2009. С. 17–20.
5. Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания. «Вестник древней истории» / Пер. Виноградова Ю.Г. 1994. № 1. С. 20–32.
6. Коваль А. Політична боротьба Гнея Помпея Великого за затвердження його розпоряджень на Сході в 62–60 рр. до Р.Х. Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 174–180.

7. Куликов А.В. Восточная политика Рима и политическая борьба в Римской республике (II-I вв. до н.э.) : учеб. пособие к спецкурсу. Псков: ПГПИ, 2004. 104 с.
8. Куликова Ю.В. Провинциальная политика Юлия Цезаря: упущенные возможности? «Современная научная мысль». 2019. С. 10–17.
9. Литовченко С.Д. Царство Софена в восточной политике Помпея. Древности. 2011. Т. 10. № 10. С. 34–40.
10. Литовченко С. Д. Армянский поход Гнея Помпея. Древности. 2005. Вып. 2005. С. 40–46.
11. Литовченко С. Д. Создание римской провинции Сирия: внешнеполитический аспект. Lauega III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: ООО «НТМТ», 2019. С. 52–55.
12. Морев М.П. Управление римскими провинциями: становление и развитие. «Известия Саратовского университета. новая серия. серия: экономика. управление. право». 2008. С. 62–68.
13. Остахов А.А., Ильюшин Ю.В. Кавказ в эпицентре внешней политики Рима на Ближнем Востоке (I в. до н.э. – III в. н.э.). Пятигорск: изд-во «Пятигорский государственный гуманитарно-технологический университет», 2012. 228 с.
14. Панов А.Р. Взаимоотношения Тиграна Младшего с римлянами в ходе восточной кампании Помпея. Проблемы истории, филологии, культуры. 2013. № 4 (42). С. 78–87.
15. Петречко О.М Релігія як інструмент політики Помпея Великого./ «Древности», Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франка, 2017. С. 26–33.
16. Смыков Е.В. Хотел ли Цезарь завоевать Парфию? Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. №2 (44). 2018. С. 16–23.
17. Смыков Е.В. Г.Н. Помпей И.Л. Лициний Лукулл: Истоки и история одного конфликта. «Античный мир и археология», 2015. С.108–126.
18. Тантлевский И. История Израиля и Иудеи до разрушения первого Храма. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. 402 с.
19. Федина Ю.А. Галатия в восточной политике Рима в I в. до н.э. «Проблемы истории, филологии, культуры». Вып. 1. Москва. Магнитогорск–Новосибирск, 2012. С. 61–68.
20. Чеканова Н.В. Религиозно-культурная традиция в политической практике Гая Юлия Цезаря. Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.2. 2005, вып.1. С. 97–111.
21. Шмалько А.В. Римская социальная политика в провинций Вифиния-Понт во второй половине I в. до н. э. – I в. н. э. Античная древность и средние века. 1985. Вып. 22. С. 16–24.

«ЧОРНА СМЕРТЬ» В ЄВРОПІ СЕРЕДИНИ XIV СТ.

Володимир Шевченко

(студент групи ІІ20Б факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Пандемії неодноразово супроводжували страх та скорочення населення світу в історії. Навіть сьогодні при достатньо високому рівні медицини ми стикаємося з жахливими наслідками хвороб. Бубонна чума спричинила наймасштабніше скорочення населення Європи в історії. Хвороба зустрічається й сьогодні в деяких куточках світу. Тому актуальність цієї хвороби існує в наш час. Майже через 700 років після того, як Чорна смерть охопила Європу, вона все ще переслідує світ як найгірший сценарій епідемії. Під назвою Велика смертність, оскільки вона спричинила її руйнування, ця друга велика пандемія бубонної чуми стала відома як «Чорна смерть» наприкінці XVII століття.

Історіографія. «Чорну смерть» яскраво описує італійський письменник Джованні Боккаччо в «Декамерону» [1]. Він ярко описує всю послідовність захворювання позаяк вона вплинула на суспільство в ті страшні часи для Італії та для всієї Європи. Деякі епізоди описує французький хроніст Жан Фруассар у своїх «Хроніках» [4]. Проводив дослідження щодо тих подій італійській історик Паоло Маланіма [5]. Саму інфекцію вивчають сьогодні інститути медицини та лікарі в усьому світі. У ті часи дослідженням хвороби займалися Джентіні Дефаліні [5] та папський лікар Гі де Шоліак [5]. Згадки тих подій можна побачити в записах звичайних людей, наприклад, у сімейному щоденнику (1340–1360) флорентійського купця Пепо д'Антоніо ді Ландодельї Альбіцці, який записав смерть родичів від Чорної смерті 1348 року [7].

Мета статті. Вивчення хронології подій пандемії, як із хворобою намагалися впоратися в епоху Середньовіччя, прослідкувати наслідки для населення та Західної Європи загалом, з'ясувати, який вплив мала ця масштабна трагедія на подальшу історію європейського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Чума – це гостре інфекційне захворювання, спричинене паличкою *Yersinia pestis*, і все ще є ендеміком серед корінних популяцій гризунів Південної та Північної Америки, Африки та Середньої Азії. В умовах епідемій чума передається людям через укуси східної чи індійської щурячої блохи та людської блохи. Основними господарями бліх є чорний міський щур та бурий каналізаційний щур. Чума також передається від людини до людини, коли вона в легеневій формі. *Yersinia pestis* є дуже патогенним організмом як для людей, так і для тварин. Було зафіксовано три великі світові пандемії чуми – у 541 р., 1347 та 1894 роках, щоразу викликаючи руйнівну смертність людей та тварин у різних країнах та на континентах. Неодноразово чума безповоротно змінювала соціальну та економічну структуру суспільства.

У більшості епідемій чуми людини інфекція спочатку мала форму великих гнійних абсцесів лімфатичних вузлів, бубонна (лат. bubo – «пах», гр.

Boubon – «набряк у паху»). Коли слідувала бактеріємія, вона спричиняла кровотечу та некроз шкіри, що швидко супроводжувалося септикемічним шоком та смертю, септикемічною чумою. Якщо хвороба поширювалася на легені через кров, це викликало незмінно смертельну пневмонію, легеневу чуму, і в такій формі чума безпосередньо передавалася від людини до людини [10, с. 3].

Збудник, *Yersinia pestis* був виявлений лише до пандемії 1894 року в Гонконзі французьким бактеріологом Pastorien Олександром Єрсіном. Бурий щур процвітав у Європі, де була відкрита каналізація, достатньо місць розмноження та харчування, а у XVIII–XIX століттях замінив чорного щура як основного хвороботворця. Основними переносниками хвороби від щурів до людини були східна або індійська щуряча блоха, *Xenopsylla cheopis* та північна або європейська щуряча блоха *Nosopsyllus fasciatus*. Людська блоха, *Pulex раздражувач*, а також собача та котяча блохи, *Stenocephalides canis* і *felis*, були вторинними векторами [10, с. 4].

Під час пандемії заражені блохи змогли поширити чуму на великі відстані, оскільки їх переносили щури та люди, які подорожували торговими шляхами на морі та суші, а також заражаючи зерно рису і пшениці, одяг та торговельні товари. Людина зазвичай хворіє на бубонну чуму через два-шість днів після зараження. Поряд із ніжними, збільшеними лімфатичними вузлами, що можуть бути завбільшки з куряче яйце, інші симптоми включають лихоманку, озноб, головний біль, м'язові болі та втому. Чума також може вражати легені, викликаючи кашель, біль у грудях та утруднене дихання.

Пандемія чуми 1347–1353 років, також відома як «Чорна смерть», вважається переломним моментом в історії середньовічної Європи. Хоча чума не була новою хворобою для Європи, адже у VI–VIII ст. так звана «Юстиніанова чума» забрала на континенті мільйони життів.

Свій початок пандемія бере в 1346 році. За даними Джона Келлі у книзі «Велика смертність», штаб *Y. pestis* з'являється в Монголії. Ймовірно, його передає людям тарабаган – вид бабака. Найсмертоносніший спалах – у столиці монголів Сараї, яку вони несуть на захід до району Чорного моря. Монгольський король Джаніберг та його армія перебувають у сусідньому місті Тана, коли між італійськими купцями та групою мусульман вибухнула бійка. Після смерті одного з мусульман італійці втікають морем до генуезької застави Кафи. Після прибуття до цього порту армія Джаніберга перебуває в облозі протягом року, але їх вражає спалах чуми. Коли армія почала відступати вона катапультиє заражені тіла своїх мертвих над стінами міста, після чого заражаються й обложені генуезці [8, с. 3].

У травні 1347 року обидві сторони облоги були знищені, а ті, хто вижив у Кафі, рятуються морем, залишаючи за собою вулиці, вкриті трупами, якими харчуються дикі тварини. У жовтні ще один корабель Кафа пристає до Сицилії, екіпаж був ледь живий. Тут чума вбиває половину населення й переїжджає в Мессіну. Потім втікачі поширили його на материкову Італію, де одна третина населення померла наступного літа. Уже в листопаді 1347 року чума прибуває до Франції, привезена іншим із кораблів, що зустрічаються в Марселі. Вона швидко

поширюється по країні. Потім вона дісталася до Риму та Флоренції, двох міст, у центрі складної мережі торгових шляхів. До середини 1348 року «Чорна смерть» вразила Париж, Бордо, Ліон та Лондон. Сьогодні ця похмура послідовність подій жахлива, але зрозуміла. Однак у середині XIV ст., здавалося, не було раціонального пояснення цьому. Ніхто точно не знав, як хвороба передається від одного пацієнта до іншого, і ніхто не знав, як її запобігти або лікувати. За словами одного лікаря, наприклад, *«миттєва смерть настає, коли повітряний дух, що виривається з очей хворої людини, вражає здорову людину, що стоїть поруч і дивиться на хворого»* [7, с. 4]. Деякі вірили, що можна захворіти від думки про хворобу. Недуга вразила Західну Європу після неврожаїв 1346–1347 років, спричинених дощовим літом, тож у багатьох людей уже був слабкий імунітет через недоїдання.

«З'являлись якісь пухлини, які розросталися... народ називав їх чумні бубони», – писав італійський письменник Джованні Боккаччо в «Декамероні». І далі: *«Не допомагали ані лікарі, ані ліки. Чи то сама хвороба невеликовна, чи то виною тому невігластво тих, хто лікував, але нікому не вдавалося досягнути причини захворювання»* [5, с. 6].

Джованні Боккаччо описував бубонну чуму, яка супроводжувалася ураженням лімфатичних вузлів, де в так званих бубонах накопичувалися бактерії. У деяких випадках поширювалася ще легенева форма чуми, яка супроводжувалася кривавим кашлем. *«Лише деякі одужували, і майже всі помирали на третій день після виявлення ознак... Не тільки бесіда чи спілкування з хворими переносило здоровим хворобу і причину загальної смерті, але, здавалося, що один дотик до одягу чи іншої речі, якої доторкнувся чи якою користувався хворий, передавало хворобу тому, хто доторкнувся»* – згадував Боккаччо [5, с. 6].

У січні 1348 р. інший штаб чуми потрапляє в Європу через Геную, привезений кораблем «Каффан», що причалює туди. Генуаки нападають на корабель і виганяють його, але вони все ще заражені. Італія стикається з цим другим напруженням, уже борючись із попереднім. *Y. pestis* також прямує на схід від Сицилії до Перської імперії та через Грецію, Болгарію, Румунію та Польщу та на південь до Єгипту, а також Кіпру, який також уражений руйнуванням від землетрусу та смертельної припливної хвилі одночасно.

Венеція стикається з власною спалахом, започаткувавши першу організовану реакцію: комітети наказують перевіряти судна і спалювати тих, хто заражений, закривати таверни та обмежувати вино з невідомих джерел. Канали заповнюються гондолами з криками офіційних інструкцій щодо утилізації мертвих тіл. Незважаючи на ці зусилля, чума вбиває 60% венеціанського населення. На чолі з дожем Андреа Дандоло (1342–1352) був запроваджений 40-денний карантин для всіх кораблів та екіпажів, які прибували з місць, заражених чумою. Спочатку моряків утримували на своїх кораблях 30 днів (*тrentino*), термін, який згодом був збільшений до 40 днів, або *карантин* – практики, яка використовується й сьогодні. Люди та товари з карантинних кораблів зупинялися на острові Лазоретто. Тут же ховали померлих від чуми. У Венеції заборонили торгівлю вином та азартні ігри,

закрили борделі, створили спеціальні команди, які забирали мертвих на вулицях та в будинках. Боржникам списували частину грошей та звільняли людей із в'язниць [7, с. 5]. Ці заходи не запобігли великій смертності в місті, яке було центром середземноморської торгівлі, але, ймовірно, могли врятувати багатьох.

У квітні 1348 р. чума пробуджує антисемітську лють по всій Європі, викликаючи неодноразові вбивства єврейських громад, перше з яких відбулося в Провансі, де було вбито 40 євреїв. У деяких містах євреїв, жебраків та хворих на проказу почали звинувачувати в отруєнні колодязів, що начебто і призводило до хвороби. Підозру щодо євреїв викликала менша смертність від чуми серед них. Це пояснюється ізольованим життям єврейських громад, та релігійними настановами мити руки зранку, після туалету, перед вживанням хлібу та митися перед Шабатом. У Страсбурзі, Ерфурті та Базелі на початку 1349 року єврейські громади знищили, людей спалювали живцем. Єврейське населення тікало у французьке місто Авіньйон, яке на той час було резиденцією папи Римського. *«Хапали та спалювали євреїв, а їхнє майно відходило тим сеньйорам, у чиїх володіннях вони проживали. Винятком став лише Авіньйон та церковні землі, якими керували намісники Папи»*, – зазначав Жан Фруассар у своїх «Хроніках» [4, с. 59].

Група релігійних ревнителів, відомих як флагеланти, вперше починає з'являтися в Німеччині. Ці групи десь від 50 до 500 осіб із капюшонами й напівголими ходять, співають і б'ються ланцюгами до набряку і кривавості. Спочатку практика італійських ченців XI ст. під час епідемії розповсюдилася по Європі. Також відомі своїм насильницьким антисемітизмом, флагеланти загадково зникають до 1350 року.

Чума вражає Марсель, Париж та Нормандію, а потім штаб розпадається, причому один штаб рухається на нині бельгійське місто Турне на схід, а інший – через Кале та Авіньйон, де гине 50% населення [9, с. 4].

Чума також переноситься Австрією та Швейцарією, де за нею по Рейну слідує лють антисемітських розправ, після того, як поширюється чутка, що євреї спричинили чуму, отруївши колодязі, як детально розповідає Дженніфер Райт [9, с. 5]. У містах Німеччини та Франції єврейські громади повністю винищуються. Це були релігійні фанатики, які збиралися в групи, ходили від міста до міста 33 дні (Христос прожив 33 роки).

«У рік 1348-й почали ходити люди, які займалися самобичуванням, і з'явилися вони насамперед у Німеччині. І люди робили публічне покаяння й били себе батогами зі шкіряними вузлами та залізними шипами так, що роздирали на шмаття свої ступні та плечі. Водночас вони співали жалісливих пісень про народження і страждання Нашого Бога», – писав французький хроніст Жан Фруассар [4, с. 67].

Деякі чоловіки вищого стану приєднувалися до процесій балабанів, які подорожували від міста до міста й публічно демонстрували покаяння й покарання: вони били себе й один одного важкими шкіряними ремнями, усіяними гострими шматками металу, поки городяни дивилися на це.

Впродовж 33,5 днів флагеланти повторювали цей ритуал тричі на день. Потім вони переходили до наступного міста й починали процес спочатку [8, с. 3].

Незважаючи на те, що флагелянтний рух дійсно давав певний комфорт людям, які відчували себе безсилими перед незрозумілою трагедією, незабаром він почав хвилювати Папу, чий авторитет флагеланти почали узурпувати. В умовах цього папського опору рух розпався. Папа римський Климент VI доклав зусиль, аби побороти цей рух, який вважав викликом церкви, адже флагеланти придумували власні молитви, порівнювали свою пролиту кров із кров'ю Христа, почали стимулювати розкол серед священників. Рух флагелантів підвищив рівень істерії в суспільстві.

Папа Климент VI ще влітку 1348 року пригрозив відлучити від церкви тих, хто чинив насильство проти євреїв і назвав учасників погромів «спокушеними Дияволом». Аби запобігти відлученню від церкви, у деяких містах влаштовували суди над євреями, а зізнання в злочинах проти християн вибивали тортурами. Одне з найстрашніших вбивств євреїв під час «Чорної смерті» відбувається в день Святого Валентина в Страсбурзі, коли 2000 євреїв були спалені заживо. Навесні 3000 євреїв захищаються в Майнці від християн, але їх долають і вбивають [9, с. 4]. Католицькій церкві на чолі з папою Климентом VI не вдалося зупинити паніку та масові вбивства, які охопили більшість країн Європи під час пандемії. Значна частина священників і монахів стали її жертвами, деякі також тікали з охоплених чумою селищ та міст, підриваючи авторитет церкви в населення, яке відчувало себе залишеним напризволяще.

У червні 1348 року чума потрапляє в Англію через порт Мелкомб Реджіс у Дорсеті. По мірі того, як вона поширюється містом, деякі тікають, рятуючись втечею углиб країни, мимоволі поширюючи його далі. У жовтні 1348 року після зараження і смерті дочки короля Едуарда III, принцеси Джоан, чума досягає Лондона. У міру того, як руйнування зростає, лондонці тікають у сільську місцевість, щоби знайти їжу. Едвард звинувачує початок чуми в смітті та людських екскрементах, накопичених на вулицях Лондона та в річці Темзі. У квітні 1349 року чума вражає Уельс, привезена людьми, що тікають із Південної Англії, і вбиває там 100000 людей [9, с. 4].

У липні 1349 року англійський корабель доставляє «Чорну смерть» до Норвегії, коли сідає на мілину в Бергені. Екіпаж корабля загинув до кінця тижня, а чума подорожує до Данії та Швеції, де король вважає, що піст у п'ятницю і відмова від взуття в неділю сподобаються Богові та покінчать із чумою. Це не працює, вбиваючи двох братів короля й переїжджаючи в Московію, а також у східну Гренландію, змушуючи вікінгів припинити дослідження Північної Америки. До березня 1350 року Шотландія, поки що уникаючи чуми, сподівається скористатися слабкістю англійців, і вторгтися в країну. Під час очікування на кордоні початку нападу війська заразилися, 5000 загинуло. Вибираючи відступ, солдати повертають хворобу до своїх сімей, і третина Шотландії гине [9, с. 4].

1351 року поширення чуми значно починає знижуватися, можливо, завдяки зусиллям із карантину, після того, як загинуло від 25 до 50 мільйонів людей і призвело до вбивств 210 єврейських громад [9, с. 5].

Хвороба завдавала більшого удару мешканцям міст через скупчення людей та антисанітарію на вулицях, а також через щурів, чиї блохи й були переносниками чумної палички *Yersinia pestis*, яка викликала хворобу. Селянам щастило, якщо до села не приїздили заражені люди. Деякі поселення намагалися не допускати чужинців. Пандемія майже не залишила білих плям на мапі. Уникнення хвороби віддаленими селами в піренейських горах чи в Шотландії можна пояснити, але те, чому хвороба оминула Брюгге та Брабант у нинішній Бельгії, місто Сантьяго-де-Компостела в Іспанії чи більшу частину Польського королівства, залишається таємницею.

Аби впоратися з чумою, міста розшукували лікарів і переманювали їх один в одного, сплачуючи послуги на півроку чи рік. Нерідко дозволяли лікувати і псевдолікарям, які заспокоювали наляканих людей. Саме тоді, вперше в Авіньйоні за ініціативою Папи римського, з'явилися так звані чумні лікарі, які ходили в масці з довгим «дзьобом» для дихання, у який закладали різноманітні пахучі трави, аби запобігти зараженню. Лікарі спиралися на грубі та нехитрі методи, такі як кровопускання та кипіння (методи, які були небезпечні, а також антисанітарні), і забобонні практики, такі як спалювання ароматичних трав та купання в рожевій воді чи оцті. Тим часом у паніці здорові люди робили все, щоб уникнути хворих. Лікарі відмовлялися відвідувати пацієнтів; священники відмовлялися проводити останні обряди; і власники магазинів закрили свої магазини. Багато людей тікали з міст у сільську місцевість, але навіть там вони не змогли уникнути хвороби: вона вразила корів, овець, кіз, свиней та курей, а також людей. Насправді загинуло стільки овець, що одним із наслідків «Чорної смерті» стала нестача вовни в Європі. І багато людей, відчайдушно врятувавшись, навіть кинули своїх хворих і вмираючих коханих. *«Таким чином, – писав Боккаччо, – кожен думав забезпечити собі імунітет»* [1, с. 6].

Священники та монахи допомагали хворим. В Англії втрати серед священників і монахів оцінювали у 40-50%. За більш точними статистичними даними, у Франції в монастирі домініканців у Монпельє зі 140 монахів вижили лише вісім, у паризькому монастирі Дів Божих смертність склала 60%, а в Сен-Дені померли 30 монахів зі 100 [7, с. 6].

В уявленні середньовічної людини хвороба була Божою карою, а якщо помирають слуги Божі, то людство дуже розгнівило Бога. Масова смертність і зникнення в деяких місцях релігійної та світської влади було доказом, що це і є Апокаліпсис, а Страшний суд не за горами. Оскільки вони не розуміли біології хвороби, багато людей вважали, що «Чорна смерть» – це своєрідна божественна кара – відплата за такі гріхи проти Бога, як жадібність, богохульство, ересь, блуд та мирство. За цією логікою єдиним способом подолати чуму було здобути Боже прощення. Деякі люди вважали, що спосіб зробити це – очистити їхні громади від еретиків та інших порушників.

Джованні Боккаччо описував у «Декамероні», як пандемія змінювала відносини між близькими людьми. За його словами, у хворих часто була надія лише на допомогу небагатьох друзів, кількість яких стрімко скорочувалася, а в заможних людей – на слуг, які йшли на це заради грошей. *«Лихо виховало в серцях чоловіків та жінок такий жах, що брат залишав брата, дядько племінника, сестра брата й нерідко дружина чоловіка. Батьки уникали відвідувати своїх дітей і доглядати за ними»,* – зазначив він [1, с. 4].

На прикладі Флоренції, де жив Боккаччо, пандемія викликала різну реакцію. Частина мешканців намагалися втекти подалі, дехто ізолювався, деякі мешканці займалися покаєнням перед Богом, а інші – гуляли та пиячили, аби встигнути насолодитися життям. *«Інші стверджували, що багато пити та насолоджуватися, гуляти з піснями та жартами, задовольняти за можливістю, будь-яке бажання, сміятися та насміхатися з усього, що трапляється, – найкращі ліки проти хвороби. І як казали, так у міру сил, робили. Вдень та вночі, мандруючи з одного шинку до іншого, випиваючи без упуни та міри»,* – згадував Боккаччо [1, с. 4]. І далі: *«Багато інших гуляли, тримаючи в руках хто квіти, хто пахучі трави, або якусь іншу духмяну річ, яку часто нюхали, вважаючи корисним освіжати мозок подібними ароматами – повітря здавалося зараженим і смердючим від запаху трупів, хворих та ліків»* [1, с. 5].

Папський лікар Гі де Шоліак, якого називають «батьком хірургії», пережив чуму, розтинаючи бубони і припалюючи рани. Климент VI дозволив йому розтин тіл померлих, аби дізнатися причини хвороби – це було рідкісним дозволом на той час. За порадою де Шоліака, папа Римський самоізолювався в палаці і провів певний час у приміщенні біля двох великих камінів.

Загальні втрати від пандемії оцінити важко через відсутність точних даних про чисельність населення. Пандемія 1347-1353 років та наступні, менші за масштабом епідемії XIV–XV ст. призвели до демографічної кризи, з якої Європа вибралася лише в XVI ст. Згідно з даними, зібраними італійським істориком Паоло Маланімою, у період з 1300 до 1400 років населення Англії та Уельсу скоротилося з 4,5 млн людей до 2,7 млн, Шотландії – з 1 млн до 700 тисяч, Франції – з 16 до 12 млн, італійських держав – з 12,5 млн до 8 млн, держав на території Іспанії – з 5,5 млн до 4,5 млн, а на території Німеччини – з 13 до 8 млн осіб [5, с. 4]. Населення Франції, Іспанії, Італії та Німеччини перевищило рівень 1300 року лише у XVI ст., а Англії та Уельсу – на початку XVII ст. Також рівень урбанізації у Франції впав із 5,2 до 4,7%, в Англії та Уельсі з 4 до 2,5%, в іспанських державах з 12,1 до 10,2%, центральній та північній Італії з 18 до 12,4% [5, с. 4].

Загалом населення Європи, без врахування Московії, за XIV ст. зменшилося із 78,7 до 56,85 млн, тобто на третину. Зазвичай, це не означає, що населення скоротилося лише через чуму, адже була Сторічна війна, інші конфлікти, епідемії та голодні роки. Втім, П. Маланіма припускає, що смерть 20-25% європейців за час пандемії 1347-1353 років є реалістичною цифрою.

Епідемія мала складні демографічні наслідки через високу дитячу смертність. У заможних селянських родин тоді зазвичай було 6-8 дітей, з

яких до дорослого віку доживала половина. У бідних селян – менше. Ті, хто вижив, надто цінували можливість жити, і по завершенню пандемії укладалися шлюби й народжувалися діти.

З огляду на високу народжуваність тих часів, західноєвропейські народи могли швидко відновити попередню чисельність населення. Проте цьому завадили наступні епідемії чуми, які забирали чимало життів, хоч і менше ніж під час «Чорної смерті». Уже після її завершення в Англії за період з 1351 по 1485 рік чуму фіксували щонайменше 30 років.

Стагнація й наслідки пандемії суттєво змінили напрямок економічного розвитку в Європі. Перші роки після пандемії стали золотою добою для тих майстрів ремісницьких товарів у містах, яким вдалося вижити. Річ у тому, що смертність серед знатних та королівських родин під час пандемії була невеликою – у порівнянні з бідняками. *«У місті та окрузі Флоренції без різниці статі та віку з п'яти людей загинули троє і більше. Імовірніше за рахунок простолюдинів, ніж середніх прошарків та верхів, тому що біднякам довелося особливо погано, зараза поширювалася серед них раніше, і допомоги вони отримували менше»*, – писав тогочасний італійський хроніст Маттео Віллані, який і сам став жертвою чуми 1363 року [2, с. 89].

Багатіям і феодалам було легше ізолюватися у своїх будинках чи палацах. Від чуми, наприклад, померли король Кастилії Альфонсо XI та королева Наварри Жанна II, московський князь Сімеон Гордий, донька англійського короля Едварда III, син візантійського імператора, але цей перелік не був дуже довгим. Гроші, які мали багатії, феодали й королі, за час пандемії нікуди не поділися. Вони успадкували статки тих представників своїх династій, яким не пощастило.

Споживання ремісницьких товарів росло, й у перші роки після пандемії в рази підвищувалися доходи майстрів. Зростали й доходи їхніх помічників. Цей процес не тривав довго. Висока смертність призвела до збільшення кількості золота та срібла на душу населення, що призвело до зменшення його ціни та разом зі зростанням зарплат спровокувало інфляцію. *«Дуже довго майже всі товари коштували вдвічі більше, ніж до епідемії, вартість праці та всілякої ремісницької та замовної роботи зросла в понад два рази проти звичайної ціни. По всіх містах серед мешканців були сварки й позови через спадщину»*, – писав Маттео Віллані, описуючи реалії Італії [2, с. 102].

Міграція селянських дітей, які шукали щастя й намагалися стати ремісниками, помічниками в майстрів, прискорилася, але згодом на шляху до кар'єри майстра виникла низка обмежень. Запроваджувалися обмеження на вступ до гільдій і цехів майстрів, аби запобігти конкуренції та передати статус майстра нащадкам, помічники майстрів могли залишатися в цій ролі вічно, хіба що їм пощастить стати зятем майстра. Вважається, що ця ситуація стримувала нові технологічні розробки та завдавала шкоди економічному розвитку.

В аграрному секторі, де на той час працювало 90% населення, також було зростання доходів. Селяни, яких стало значно менше, розуміли, що без їхньої праці землевласникам не зібрати врожай. Втім, зростання доходів селян

відставало від зростання доходів у місті, а ціни на сільськогосподарську продукцію через демографічні втрати і зменшення покупців впали. Попри низькі ціни на зерно, селянин годував свою родину й мав надлишок для реалізації на ринку. Врожайність покращилася. Землевласники програли тому мусили платити більше сільськогосподарським робітникам. Доходи англійських землевласників впали на 20% у 1347–1353 роках. Це був виклик аристократичному стилю життя землевласників, які почали вимагати відновлення «правильної» соціальної ієрархії. Сучасники зі знатних родів писали про нахабність селян, які не бажали працювати за невеликі гроші, а королі Англії та Франції видавали ордонанси, якими вимагали від селян працювати за плату, характерну до часів перед пандемією.

Після пандемії селянин у Європі почувався вільнішим і більш затребуваним, віра в значущість власної праці суттєво зросла, як і зросла любов до свободи, адже чума продемонструвала – перед смертю всі рівні. Утиски, які згодом селяни зазнавали від феодалів, намагання запровадити величезні податки, зустрічали спротив та провокували повстання – так було у Франції 1358 року під час «Жакерії», і з повстанням Уота Тайлера в Англії 1381 року. Пандемія стала для багатьох свідченням несправедливості чинної соціальної ієрархії, тож не дивною була поява проповідників проти неї таких як Джон Болл в Англії, ідеологів реформації церкви – Джона Вікліфа в Англії та Яна Гуса в Чехії, а пізніше розмах таких рухів, як гусити в Чехії або визвольний рух на чолі з Жанною Д'Арк у Франції.

Окрім того, медицина, яка зазнала цілковитої поразки в боротьбі з чумою, почала змінюватися на користь лікарів із практичними знаннями, які вже не тільки намагалися запобігти хворобі, але й вилікувати її, а хірургія отримала імпульс для розвитку.

Пройдуть сторіччя, перш ніж людство зможе знайти засоби проти чуми, але основа для цього прогресу почала складатися за результатами програної «Чорній смерті» битви. Поєднання масової смертності та кількості тих, хто вижив, що тікають зі своїх домівок, призводить до того, що укорінені соціальні та економічні системи зростають. Стає легше працевлаштуватися за кращу заробітну плату й середній рівень життя підвищується. З ліквідацією феодальної системи аристократія намагається ухвалити закони, що запобігають подальшому підйому селян, що призведе до потрясінь і революцій в Англії та Франції. Значні втрати в старих інтелектуальних спільнотах створили безпрецедентну можливість для утвердження нових ідей та концепцій мистецтва, що безпосередньо призвело до епохи Відродження та більш молодого, просвітленого періоду історії людства. У мистецтві з'являються зображення смерті. Через велику катастрофу, яку пережила Європа, люди почали відноситися до смерті як до одного з етапів життя. Навіть у церквах наголошували на те, що до кожного з нас прийде цей останній день і його не варто боятися. «Танок смерті» став популярною темою серед середньовічних художників після пандемії. «Коло життя», фреска Альбертуса Піктора в церкві Хакерберга, Швеція є яскравим тому прикладом.

Висновок. «Бубонна чума» або «Чорна смерть» стала справжнім викликом для суспільства. З однієї сторони, вона викликала найбільшу смертність від хвороби в історії, жах та справжню істерію в суспільстві, що призвело до духовного розпачу всіх верств населення. Також чума дала поштовх для революції всієї Європи, для переосмислення стандартів життя, боротьби за права й рівність усього населення та прав земельних працівників, поштовх до нової епохи життя людства в усіх її проявах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боккаччо Дж. Декамерон. Х.: Фоліо, 2004. 672 с.
2. Виллани Дж. Новая хроника, или История Флоренции. М.: Наука, 1997. 579 с.
3. Стороженко М. Нарис історії Західно-Європейської літератури до кінця XVIII віку. Л.: Українсько-руська видавнича спілка, 1905. 381 с.
4. Фруассар Жан. Хроніки. 1341–1350 / Пер. и прим. М.В. Аникеева. СПб.: РХГА; Ювента, 2012. 856 с.
5. Чума, холера, «іспанка»: як великі пандемії змінювали світ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52291698> (дата звернення 10.10.2021 р.).
6. Щоденник Чумного Року / переклад К. Н. Атарова. М.: вид-во АСТ, 2005. 318 с.
7. Black Death – Cause and outbreak. URL: <https://www.britannica.com/event/Black-Death/Cause-and-outbreak> (дата звернення 08.10.2021 р.).
8. Black Death URL: <https://www.history.com/topics/middle-ages/black-death> (дата звернення 10.10.2021 р.).
9. The Black Death: A Timeline of the Gruesome Pandemic. URL: <https://www.history.com/news/black-death-timeline> (дата звернення 08.10.2021 р.).
10. The History of Plague – Part 1. The Three Great Pandemics. URL: <https://jmvh.org/article/the-history-of-plague-part-1-the-three-great-pandemics/> (дата звернення 10.10.2021 р.).
11. What is bubonic plague? URL: <https://www.bbc.com/news/health-53305721> (дата звернення 09.10.2021 р.).

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА

Віталій Пахолівецький

(студент групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л.М. Філоретова

Актуальність проблеми витікає із сучасних тенденцій розуміння історичного процесу як взаємозв'язку його основоположних ланок, тобто одиничного, що, в свою чергу, формує ніщо інше, як саму дійсність, котра з огляду на різновекторні чинники у їх сукупності є логічним результатом. Отже, головна увага науковців, зокрема, європейських, спрямована на конкретні одиниці – окреме місто, окрема нація, окрема людина, окрема історична дійсність – усе це історія людини й регіону.

Стан наукового розроблення теми. Єврейське питання знаходить своє висвітлення в працях істориків Ю.П. Присяжнюка [11], М.Г. Щербака, Н.О. Щербака [12], П.М.Кизименка [7] та ін. Не оминули своєю увагою це питання й письменник В.Г. Короленко, який залишив цінні описи та перекази [10]. Не можна не згадати цінні мемуари Натана Ширмана [6]. Крім цього, існує ціла низка документів з архівних фондів Державного архіву Кіровоградської області, котрі вперше вводяться мною в науковий обіг, а з ними й нові сторони із життя євреїв у межах Російської імперії [1–4].

Мета статті: підготувати матеріал, котрий буде корисний на уроках історії при вивченні етнічної та політичної специфіки єврейського питання в Російській імперії; на базі архівних матеріалів, мемуарів і аналізу наукової та художньої літератури здійснити дослідження етнічної специфіки проживання єврейства в межах Російської імперії на прикладі міста Єлисаветграда, особливостей міжетнічних взаємовідносин мешканців міста, проявів різнобічних ставлень у питаннях взаємоповаги й терпимості етнічних спільнот до євреїв; висвітлити ганебні приклади антисемітизму та ненависті на національному ґрунті, що має слугувати антиприкладом для населення сучасних полінаціональних міст України.

Виклад основного матеріалу. За часів царату, через яскраво виражену антисемітську політику, котру започаткувала ще цариця Єлизавета Петрівна, щоби зупинити міграційні процеси єврейського населення до Російської імперії із території Речі Посполитої, був виданий указ від 2 грудня 1742 року про вигнання євреїв за межі імперії [7, с. 95]. Катерина II визначила особливим списком окрему територію держави, за межами якої представникам цієї національності не дозволялося селитися. Указ Катерини II 1791 року поклав початок створенню «смуги єврейської осілості». Вона охоплювала Білорусь, Литву та Україну, включно з Херсонською, Таврійською, Бессарабською, Полтавською, Чернігівською та деякими іншими губерніями (всього 15), тобто ту територію, де євреї жили ще до приєднання до Росії [5, с. 170].

Існування «смуги єврейської осілості» було підтверджено «Положенням про євреїв» 1804 і 1835 років. Ця смуга проіснувала до 1917 року, незважаючи на те, що питання про необхідність її знищення не раз підіймалося як в опозиційних, так і в урядових колах [12, с. 62-63].

До 1795 року місто Єлисаветград адміністративно входило до Катеринославського намісництва, таким чином автоматично було включене до «смуги єврейської осілості». Джерела свідчать про те, що єврейські поселенці в Центральній Україні почали з'являтися в містах та містечках ще до 1791 року. Тому можна зробити припущення, що вищезгаданий указ лише закріпив статус-кво цих поселенців, узаконивши їхнє проживання в Єлисаветграді.

Після цього узаконення євреї могли переселятися сюди із залюднених територій Європи на законних підставах, внаслідок чого кількість їх у місті збільшувалася. Про систематичність цього процесу свідчать міські архівні матеріали. До наших днів збереглася справа, що заслуговує на увагу. Вона стосувалася прилучення Нахмана Шмилевича Кларофельда до стану міщан Єлисаветграда. У своєму проханні до міського голови він зазначає, що народився в місті Броди (Австрійська імперія), потім п'ять років вчився на кравця в чигиринського міщанина. Кларофельд вказує, що в місті Одеса від консула Австрійської імперії отримав паспорт, який міститься в справі. На момент написання прохання (1810 р.) мав вік 22 роки. 1834 року його прохання було задоволено [1]. Зауважимо, що таких осіб, які шукали кращої долі на території Півдня України, було чимало, серед них, зокрема, ще один єврей Л. Фехтман, який теж прагнув прилученням його із сім'єю до міщан міста [4]. Проте задоволення прохань про прилучення займало досить тривалий проміжок часу. У випадку Нахмана Шмилевича Кларофельда цей термін складав аж 24 роки.

Про динаміку зростання кількості єврейського населення в Єлисаветграді як і в інших містах Півдня Російської імперії свідчить нижче запропонована таблиця [8]:

Рік	Усього населення	У тому числі іудейського віросповідання
1859	7 073	2 323 [13]
1887	57 059	1 538
1897	61 478	23 967
1907	72 545	28 275
1911	75 671	25 518

Загалом, імперське законодавство відносило євреїв до тієї категорії «инородцев», чії права визначалися особливими законами. Виключення робилося лише для караїмів, оскільки вони були гілкою, що відкололася від основного моноліту юдаїзму та «вихрещених» євреїв, права яких визначалися загальним законодавством. Таких «дискримінаційно-особливих» правил видавалося дуже багато. Вони охоплювали всі сторони життя євреїв і вміщені майже в кожному томі «Зводу законів Російської імперії». Ці правила стосувалися не лише права проживання й пересування, а й віри та зовнішніх виявів релігійного життя євреїв, особистих прав представників цієї національності, а також суворого обмеження їхньої економічної діяльності [12, с. 63].

На єврейство в Російській імперії було покладено й багато інших обтяжливих положень, що стосувалися виду діяльності, виконання рекрутської повинності, права власності, освіти тощо. Так, наприклад, купець-єврей першої гільдії міг віддати сина до гімназії, але за це оплачуючи, крім освіти свого сина, ще й навчання іншого учня із християн [11, с. 123].

В деяких містах дискримінація проявлялася в тому, що встановлювалися свої «смути осілості», тобто створювалися своєрідні гетто. Зокрема, у Єлисаветграді в 1850 році було оголошено розпорядження про відведення місць євреям під забудову виключно в окремих кварталах. Сьогодні це приблизно квартали, обмежені вулицями Великої Перспективної, Т. Шевченка, М. Кропивницького та річкою Інгулом [13]. Компактне проживання євреїв у межах кількох кварталів у майбутньому особливо трагічно виявилось при погромах. Це давало можливість погромникам нищити повністю цілий квартал, а не вишукувати та переслідувати євреїв по всьому місту.

До 1859 року на території Російській імперії не існувало жодної категорії єврейського населення, яка б мала право постійного проживання поза «смугою осілості». Євреїв активно виселяли із міст: наприклад, в 1827 році – з Києва, в 1829 р. – з Миколаєва та Севастополя тощо [13]. Окрім цього, офіційно єврейському населенню заборонялося селитися й у великих містах.

Щодо Єлисаветграда, то на нього така політика не поширювалася. Причинами цього були невелика кількість населення (див. порівняльну таблицю), у перші два десятиліття ХІХ ст., порівнюючи з минулим (бо раніше з початку 80-х років ХVІІІ ст. в місті Єлисаветграді щорічно влаштовувалося чотири великі ярмарки, привіз на які становив астрономічну, як на ті часи, суму – 4 мільйони карбованців [7, с. 96], чого більше не відбувалося в ХІХ та ХХ століттях), а, отже, не було і великої кількості населення.

У цей час поступово відходить економічний стрижень процвітання Єлисаветграда. Зазначене пов'язано із заснуванням цілої низки нових міст на півдні України, серед них такі, як: Катеринослав, Херсон, Миколаїв. Як наслідок відбувається переміщення населення південніше [7, с.55].

Порівняльна таблиця кількості населення в другій чверті XIX ст. – 1897 рр.:

Період	Київ	Одеса	Катеринослав [9]	Єлисаветград
2чв.19ст.	44 700 (1840 р.)	бл.72 500	—	бл. 30 000
3чв.19ст.	бл.85 813	бл.140 000	бл.48 100 (1887 р.)	57 059 (1887 р.)
1897 р.	247 723	403 815	112 838	61 478

У 1859 році право селитися у великих містах отримала незначна кількість євреїв-купців першої гільдії. Вони могли проживати з членами їхніх сімей та домашніми вчителями в місті Києві, але тільки в Либідській і Плоскій частинах міста, в інших – могли перебувати тимчасово. Подібне законодавство було поширено й на місто Москву. У 1861 році – право постійного проживання поза «смугою» здобули євреї з вищою освітою, в 1865 р. – євреї-ремісники, а в 1867 р. – відставні нижчі чини цієї національності [12, с. 63].

Це викликало потяг серед єврейського населення до освіти як єдиного шляху вирватися з неповноправного становища: із-за «смуги осілості». У місті Єлисаветграді як і низці інших міст Російської імперії створюються національні школи та училища: «Талмуд-Тора», «Жіноче училище Гольденберга», «Державне єврейське училище», «Приватне однокласне єврейське училище» [2, 3].

Варто зазначити, що єврейське походження накладало позитивний відбиток, адже, навіть наявність освіти, сповідування державної релігії – православ'я та наявність державних дозволів на проживання й діяльність не позбавляла євреїв від антисемітського тиску з боку як державної влади, так і колег. Наведемо приклад: старший брат Натана Ширмана (автора мемуарів «Спогади лікаря», які ми використовуємо як одне із джерел), Самуїл навчався в Єлисаветградській «Талмуд-торі», звідки далі переїхав до Голти (Первомайськ), де отримав освіту залізничного майстра. Негативне ставлення до євреїв, як зазначає Натан Ширман, супроводжувало Самуїла протягом усього навчання та роботи. Хоча згідно із державними законами щодо охрещених євреїв, до яких належав і Самуїл Ширман, мало бути рівне відношення як і до автохтонів православного віросповідання [5, с. 171], проте на ділі так не завжди відбувалося (доводилося давати великі хабарі аби уникнути гноблення). Стомлений яскраво вираженим антисемітизмом із боку керівництва та колег, Самуїл, невдалим пострілом з пістолета й довгими годинами агонії, покінчив життя самогубством і був похований у Києві. З цього моменту розпочалися нові проблеми для сім'ї.

Наступний епізод описує всю парадоксальність моральних перешкод «смуги осілості». Мати Самуїла, дізнавшись про його смерть, вирішила їхати на могилу до сина. Однак у той час, в'їзд до Києва євреям був заборонений. Це змусило її написати листа до генерал-губернатора, який дав відповідь: *«Помолится на могиле сына не такое важное дело, из-за которого нужно тревожить генерал-губернатора; в просьбе отказать»* [6, с. 47-51].

Національна політика на Півдні України, запроваджена царизмом, досягла своєї кульмінації в погромах. Про їх причини знаходимо таку інформацію. По-перше, це, як писав генерал-губернатор Південно-Західного краю: *«є ... зростаюче економічне гноблення єврейства, яке в 60-х роках [XIX ст.] ... дедалі ґрунтовніше осідало в селах і під виглядом орендарів, великих і дрібних корчмарів, лихварів висмоктувало соки землі і здобутки народної праці»* [11, с. 467].

По-друге, прагнення ліквідувати місцевими купцями купців-євреїв, тим саме позбутися конкуренції. Це яскраво проявилось в частих зверненнях місцевого купецтва до населення із закликом боротьби із єврейством, яке їх нібито «оббирало», заохочували своїх робітників до виступу проти так званих «експлуататорів», підготовлюючи соціальний прошарок для антисемітського наступу [10, с. 284].

По-третє, досить сильною була культурна й релігійна відстороненість єврейства. Московське духовенство на чолі з оберпрокурором Синоду починає нарощувати антисемітський рух у Російській імперії. В одному зі звітів губернаторів Південно-Західного краю присутня така характеристика єврейського населення: *«Це плем'я цілком відокремлене від решти населення морально-релігійним культом, але в той же час сильне своєю згуртованістю, прагне виключно до легкої наживи, визнаючи всі засоби хорошими для досягнення цієї мети»* [12, с. 64].

Євреїв царська влада підозрювала і в активній опозиційно-політичній діяльності, а їх замкненість давала привід породжувати здогадки та підозри. Не варто забувати, що єврейський етнос мав специфічне ставлення до представників інших народів, яке виявлялося в піднесенні себе як «обраного Богом народу», що неодмінно вороже сприймалася в суспільному оточенні, особливо державою із великоросійською ідеологією.

15 квітня 1881 року у м. Єлисаветграді розпочався масштабний погром – перший у Російській імперії, який перекинувся на інші міста імперії.

Висновки. Проаналізувавши конкретний фактологічний матеріал, можемо бачити системну антисемітську політику в межах Російської імперії, сплетіння даної з пропагандою через пресу та провокаторів, релігійним спротивом російського духовенства, котре розглядало євреїв як народ-«боговбивцю» й поєднання нетерпимості до євреїв, яке хоч і мало вигляд оборони російсько-православної держави від «ворогів» (пригноблення етносу за допомогою ідеології – характерна риса будь-якої імперії), проте насправді носило прагматичний характер. Суть політики покладалася на створення внутрішньо національних протиріч, котрі б консолідували населення Російської імперії, у межах проживання євреїв – саме православне (українці,

молдовани, росіяни, білоруси), щоб об'єднати в боротьбі проти спільного ворога. Для населення російського – політика стала засобом економічного збереження від небажаної конкуренції та обезземелення поміщиків та купців – соціальної опори царя. Доказом успішності політики гноблення стали єврейські погроми, початкам яких поклало місто Єлисаветград.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). Ф. 18 Єлисаветградська міська дума. м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. № 71. 13 арк.
2. ДАКіроО. Ф. 369 Інспектор народних училищ Єлисаветградського повіту. м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. № 1. 44 арк.
3. ДАКіроО. Ф. 369 Інспектор народних училищ Єлисаветградського повіту. м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. № 13. 143 арк.
4. ДАКіроО. Ф. 460 Єлисаветградський єврейський кагал. м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. № 25. 95 арк.
5. Аркуша О.Г., Кондратюки К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. Час народів. Історія України ХІХ століття. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.
6. Воспоминания врача Натана Ширмана / сост. А. В. Чуднов. Изд. 2-е. Кировоград : Имэкс-ЛДТ, 2011. 234 с.
7. Кизименко П. Пам'ять степів. Кировоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003. 264 с.
8. Культура рідного краю /тези обласної конференції/ Кировоград, 1991 р.
9. Населення міста Катеринослава (1776–1917р.) URL: <http://www.museum.dp.ua/article0315.html> (дата звернення 04.10 2021 р.).
10. Полное собрание сочинений В.Г. Короленко : в 9 т. Петроград: Изд. т-ва А. Ф. Маркс, 1914. Т. 9. 430 с.
11. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. 640 с.
12. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ– початок ХХ ст.). К. : ІЗМН, 1997. 92 с.
13. Jewish History in Kirovograd. URL: <http://vadpot2.freehostia.com/kirov/jewish1.html> (дата звернення 04.10 2021 р.).

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДИ НА РОСІЙСЬКИЙ МІСЬКИЙ КОСТЮМ В XVIII–XIX ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Вікторія Шевченко

(студентка групи ІІ20БМ факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Актуальність проблеми. Сьогодні актуальними темами історичного дослідження є вивчення повсякденної культури народів у різні історичні епохи, а також компаративістські розвідки – порівняння, зіставлення. Важливим у цьому контексті є з'ясування типологічних особливостей європейського костюму та моди загалом (на прикладі законодавців мод XVIII ст. – Франції та XIX ст. – Англії) та їхній вплив на розвиток міської моди в Російській імперії. В останні роки з питань еволюції європейського костюму, дослідження їх художньо-стильових особливостей, з'ясування чинників (політичних, економічних, соціальних, світоглядних), які впливали та тенденції європейської моди і її впливу на російських модників і модниць, з'явилася значна кількість праць, як наукового, так і науково-популярного змісту. Одяг різних народів і епох уже давно став предметом вивчення багатьох дослідників, але найбільший розмах ця тенденція набула останнім часом у зв'язку зі зверненням до історії повсякденного життя та побуту. У повсякденній історії одним із центральних напрямів є вивчення зовнішнього вигляду людини, моди, стилю одягу. Актуальність аналізу феномена костюма виявляється в постійному інтересі до вивчення його в контексті моди серед дослідників найрізноманітніших напрямів гуманітарного знання: істориків, етнологів, культурологів. Проте, за наявності досить значного наукового та публіцистичного осмислення феномена костюма, з'ясування спільних та відмінних рис міського одягу країн Європи та міського одягу Росії, а в широкому сенсі й моди, з'ясування причин поширення тих чи інших модних віянь, стилів, елементів до сьогодні недостатньо розроблені.

Мета статті. Автор у науковій статті намагається проаналізувати дослідження в історіографії питання еволюції форм і художньо-стильових особливостей костюмів європейських законодавців мод (Франції та Англії) в XVIII–XIX ст. та їхній вплив на розвиток міської моди в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Вивчення тенденцій еволюції моди в Європі в XVIII–XIX ст. розглядалося в працях мистецтвознавців, істориків, етнографів, соціологів, модельєрів та інші.

Серед зарубіжних вчених аналізом моди, характеристиці стилів, напрямів одягу, зачісок, головних уборів, прикрас, косметичних новацій у європейських країнах займаються Шарлотта Зеллінг [14] (автор розповідає про творців моди – кутюр'є, модельєрів, дизайнерів, про їхній творчий шлях, про створених ними моделях), Георг Зіммель [15] (німецький філософ та соціолог, який у другому томі свої праць досліджував питання моди), Едуард Фукс [42] (німецький історик, який досліджував, зокрема, питання моди «буржуазного століття – XIX ст.»), В. Брун, М. Тільке [3] (німецькі спеціалісти, які вивчають повсякденний і елітарний одяг від Стародавнього

Єгипту до кінця XIX ст. в Європі, простежують регіональні особливості, національний колорит, станову приналежність та ін.), Д. Нанн, яка вивчала історію європейського костюма від 1200 року до сьогодення [33].

Про повсякденне життя, модні віяння, костюми, аксесуари англійців та англійок епохи королеви Вікторії (XIX ст.) нам дають інформацію доробки таких авторів, як: Л. Абрамс [1], Е. Коути, К. Грінберг [27], А.В. Павловська [35, 36], Л. Пікард [37], К. Фокс [42] та інші.

Російська етнографічна, історична та культурологічна наука широко представлена дослідженнями моди, костюму певних станів, вивченню впливу європейських модних віянь серед модників і модниць Російської імперії. Багато інформації розміщено в енциклопедичних виданнях із моди під редакціями Р.П. Андрєєва [2], І.М. Ильїнської [16], Д. Кессин-Скотт [19], Л.В. Єфімової, Т.С. Алешиної, С.Ю. Самоніна «Костюм в Росії. XV – початок XX ст.», містить велику кількість фотографій російського народного, міського, військового одягу минулих століть із зібрання Державного історичного музею [12].

У 1979 році був виданий альбом з історії міського костюма, підготовлений на основі колекції Державного Ермітажу. У ньому були представлені кольорові ілюстрації одягу російського та іноземного походження. Тетяна Коршунова, що була упорядником цього альбому, підбирала костюми й розглядала їх у вступній статті [26].

Унікальні фотографії російської повсякденності XIX – початку XX ст. (портрети й костюми представників різних станів, професій, інтер'єри жител, види вулиць, предмети побуту з описами) представлені в книзі відомого художника кіно Якова Рівоша [38].

У книзі російського театрознавця Ф.Ф. Коміссаржевського зібрано унікальні матеріали з історії костюма від найдавніших часів і донині [23]. У праці описи одягу доповнені барвистими ілюстраціями та цитатами, які дають змогу ознайомитися не тільки з думкою автора, а і знайти її підтвердження в запропонованому автором джерелі.

У всіх цих енциклопедичних виданнях можна знайти детальний опис того чи іншого предмета одягу різних епох, регіонів, країн, із зазначенням на його походження та регіональне поширення.

Аналіз наукової літератури засвідчив достатньо широке висвітлення характеристик європейського костюма відповідно до історичних періодів. У дослідженнях історія розвитку костюма, одягу, аксесуарів загалом розглядаються в плані загального розвитку суспільства, дається оцінка різних історичних етапів у розвитку форм і видів одягу.

Розглянемо деякі з найбільш вагомих праць. Наприклад, Раїса Кірсанова – відомий історик моди, відтворює картину повсякденного життя різних станів Росії від епохи Петра I до кінця XIX ст., досліджує зміни уявлень про моду і красу впродовж двох століть у російському суспільстві, з'ясовує, який вплив мав одяг на настрої, почуття людей [21]. Вона наполягає на включенні в навчальний процес «костюмоведення» як синтетичної наукової дисципліни.

Праці Марини Короткової (ми рекомендуємо дві її розвідки: «Подорож в історію російського побуту» [24] та «Культура повсякденності: Історія костюма» [25], у яких автор характеризує одяг, взуття, головні убори, зачіски, прикраси, повсякденні і святкові наряди простих людей і правителів, селян і городян, військових і цивільних, спосіб життя і вигляд людини – від часів Стародавнього Єгипту до кінця XIX ст., у тому числі й населення Росії. Майже на кожній сторінці внизу виділені «цікаві факти», «модні дрібниці», «рядком джерела» і «в дзеркалі літератури» (зауваження та цитати, що доповнюють текст). Наприкінці книги поданий «Словник термінів моди», який пояснює старовинні слова.

Раїса Захаржевська – один із найбільших фахівців з історії костюма, у своїй праці «Історія костюма: Від античності до сучасності» знайомить із різними стилями й напрямками з розвитку цієї галузі мистецтва [13]. Автор звертає увагу не тільки на основні елементи одягу, а і способи їх виготовлення, розкриваються секрети модельєрів та інше.

Оригінальним є видання «Історія костюма», складене Наталією Будур. У книзі йдеться про жіночий та чоловічий одяг, зачіски, парфумерію, аксесуари з найдавніших часів до кінця XIX ст. Окремий розділ присвячений чоловічому та жіночому костюму від епохи Русі до кінця XIX ст. різних станів Російської імперії. Описи костюмів супроводжуються гравюрами [17].

Корисним для дослідження проблеми еволюції європейського костюму є чотиритомне видання Марії Мерцалової, у якій подається історія розвитку одягу в різних країнах Європи (в тому числі й костюму російських городян) за період від античних часів до сьогодення [30–32]. Автор виділяє економічні, політичні, соціальні та культурні фактори, що вплинули на зміни елементів костюма, аналізує ці елементи в різні періоди часу залежно від статі та віку їх власників.

Дослідник Олександр Васильєв у своїх розвідках характеризує ознаки стилів і напрямків у розвитку моди в різні епохи Європи [5], аналізує фасони російського костюму різних станів, використовуючи фотографії, зображення елементів одягу, зібраних ним та його батьком [6], а також детально досліджує стильові спільні та відмінні риси європейського туалету за три століття [7].

Учена Юлія Демиденко у своїй статті розглядає історію костюма як історичну дисципліну й у контексті світової історіографії [10]. На її думку, уже в середині XIX ст. «Історія костюма почала усвідомлювати себе як частину історичної науки, і використовувати її наукові методи» [10, с. 16]. Вона вважає, що при дослідженні костюму різних народів світу, необхідно використовувати прийоми комплексного і критичного аналізу джерел, визначати ступінь достовірності їх різних видів при вирішенні тих чи інших конкретних дослідницьких завдань [10, с. 17].

Для з'ясування проблеми еволюції європейського костюма ми також рекомендуємо підручник з предмету «Історія костюма» для учнів професійних училищ, підготовлений Г.П. Дудніковою [11]. У ньому поданий короткий виклад історії костюма від античності до сьогодення, представлені

властивості матеріалів, які використовували люди в різні епохи, дається характеристика стилів, побуту, показуються естетичні ідеали різних історичних періодів

Про народний одяг населення Російської імперії XIX – початку XX ст. нам дає уявлення монографія Галини Маслової, у якій зібрано чималий етнографічний матеріал і дається наглядна візуалізація одягу селян, міщан, козаків та подається їм аналіз [29].

Важливою працею щодо розуміння тенденцій розвитку моди в Російській імперії в XIX ст. є розвідка Олени Сусліної [39]. У цьому одночасно історичному, етнографічному, культурологічному дослідженні аналізуються особливості розвитку моди (одягу, зачісок, аксесуарів, парфумерії, косметики, етикету) на теренах Русі, Московії, Російської імперії. При висвітленні фактажу автор широко використовує унікальні експонати з відділу рідкісної книги Державної російської бібліотеки, пресу, художню та мемуарну літературу. Важливою також є стаття Тетяни Волобуєвої, у якій досліджується еволюція міського костюма в Росії XIX ст. і впливи на нього європейської моди [8].

Грунтовною є дві книги О.А. Хорошилова «Костюм і мода Російської імперії: Епоха Олександра II і Олександра III» [43] та «Костюм і мода Російської імперії: Епоха Миколи II» [44], у яких подана еволюція одягу різних станів Росії середини XIX – першої половини XX ст. (дворян, купців, городян, селян, чиновників, службовців, військових). Автор робить порівняння тенденцій моди з європейськими віяннями, наводить ілюстрації одягу, аксесуарів, зачісок та інше.

Про історію дендизму, як культурної традиції Франції, Англії, Росії, про моду фронтів, їхній стиль життя, поведінку дає інформацію книга Ольги Вайнштейн «Денді: мода, література, стиль життя» [4].

Професор соціології Олександр Гофман у праці «Мода й люди. Нова теорія моди і модної поведінки» досліджує сутність такого соціального явища, як мода, намагається дати відповідь на питання: як співвідносяться мода і звичаї, чому і як відбувається зміна мод, у чому полягають цінності моди, який взаємозв'язок моди і масової культури? [9]. Тобто, він намагається показати соціальну роль костюма й семіотику костюма і моди.

Серед українських авторів, котрі досліджували історію костюма і вплив європейської моди на одяг населення Російської імперії, можна назвати доробки Т.О. Ніколаєвої «Історія українського костюма», у якій розглянуто витоки традиційного українського костюма, його історія, яка пов'язана з процесом розвитку самобутньої української культури, представлені особливості костюма історико-культурних регіонів України [34]. Заслугує на увагу праця Г.Ю. Філановського, А.І. Супрун «Костюм. XX століття», у якій простежується, як народжується український одяг, від чого залежить його елегантність, зручність, врода [40].

Про розуміння спільних та відмінних рис повсякденного життя народів Західної Європи та Російської держави нам дає навчальний посібник доцента

ЦДПУ ім. В. Винниченка Олега Марченка «Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу» [28].

Висновки. Проаналізований огляд літератури показує, що зовнішній вигляд російського городянина залежав від багатьох чинників: політичних подій, естетичних уявлень, технологічних можливостей текстильної промисловості, фінансового достатку. Для міського населення Росії була характерна європеїзація костюма, його спрощення та спеціалізація. Наявна значна кількість праць зарубіжних та вітчизняних авторів (істориків, етнологів, культурологів, мистецтвознавців, театралів), яка дає змогу повноцінно вивчати костюм, моду європейських та російських людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918 / пер. с англ. Е. Незлобиной. М.: Высшая школа, 2011. 408 с.
2. Андреева Р.П. Энциклопедия моды. СПб.: Литера, 1997 416 с.
3. Брун В., Тильке М. История костюма от древности до Нового времени / пер. с нем. М.: Эксмо, 1996. 464 с.
4. Вайнштейн О.Б. Денди: мода, литература, стиль жизни. М.: Новое литературное обозрение, 2005. 640 с.
5. Васильев А.А. Этюды о моде и стиле. М.: Альпина нон-фикшн. Глагол, 2008. 559 с.
6. Васильев А.А. Русская мода: 150 лет в фотографиях. М.: Слово, 2006. 440 с.
7. Васильев А.А. Европейская мода. Три века. М.: Слово, 2006. 440 с.
8. Волобуева Т.О. Эволюция городского костюма как отражение модернизационных процессов в российском обществе второй половины XIX в. // Отечественная история. № 1. 2008. С. 25–35.
9. Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. 3-е изд. СПб.: Питер, 2004. 467 с.
10. Демиденко Ю.В. История костюма как историческая дисциплина // Теория моды. 2007. № 2. С. 12–24.
11. Дудникова Г.П. История костюма Учебник. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. 416 с.
12. Ефимова Л.В., Алешина Т.С., Самонин С.Ю. Костюм в России. XV – начало XX века М.: Арт-Родник, 2000. 235 с.
13. Захаржевская Р.В. История костюма: От античности до современности. М.: Рипол Классик, 2005. 306 с.
14. Зелинг Ш. Мода: век модельеров 1900–1999. Кельн: Konemann, 2000. 457 с.
15. Зиммель Г. Мода. Избранное. Т.2. М.: МАУП, 1996. 608 с.
16. Ильинская И.М. Иллюстрированная энциклопедия моды. 2-е изд. Прага:Артия, 1966. 610 с.
17. История костюма / сост. Н. Будур. М.: Олма-Пресс, 2002. 480 с.
18. Каминская Н.М. История костюма. М.: Легкая индустрия, 1977. 128 с.
19. Кессин-Скотт Д. История костюма и моды: Наглядная эволюция стилей одежды с 1066 года по настоящее время: Энциклопедия. М.: Эксмо-Пресс, 2002. 191 с.
20. Киреева Е.В. История костюма. Европейские костюмы от античности до XX века. М.: Просвещение, 1970. 165 с.
21. Кирсанова Р.М. Русский костюм и быт XVIII–XIX вв. М., 2002. 224 с.
22. Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа от античности до XX века. М.: Весь мир, 2002. 360 с.
23. Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма. Минск: Современный литератор, 2001. 496 с.
24. Короткова М.В. Путешествие в историю русского быта. М.: Дрофа, 2003. 256 с.

25. Короткова М.В. Культура повседневности: История костюма. М.: Владос, 2002. 304 с.
26. Коршунова Т.Т. Костюм в России в XVIII – начала XX века. Из собрания Государственного Эрмитажа. Ленинград: Художник РСФСР, 1979. 295 с.
27. Коути Е., Гринберг К. Женщины Викторианской Англии. От идеала до порока. М.: Алгоритм, 2013. 320 с.
28. Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навч. посібник. Кропивницький, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2017. 340 с.
29. Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. М., 1984. 412 с.
30. Мерцалова М.Н. История костюма. М., 1972. 389 с.
31. Мерцалова М.Н. Костюм разных времен и народов. Т.2. М.: Академия моды, 1993. 432 с.
32. Мерцалова М.Н. Костюм разных времен и народов. Т.3–4. М.: Академия моды, 2003. 576 с.
33. Нанн Джоан. История костюма. 1200–2000 / пер. с англ. М.: Астрель, АСТ, 2003. 343 с.
34. Николаєва Т.О. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
35. Павловская А.В. Англия и англичане. М.: изд. МГУ, 2005. 263 с.
36. Павловская А. 5 O'clock и другие традиции Англии. М.: МГУ, 2014. 275 с.
37. Пикард Л. Викторианский Лондон. Жизнь города. М.: изд. Ольги Морозовой, 2011. 560 с.
38. Ривош Я.Н. Время и вещи. Иллюстрированное описание костюмов и аксессуаров в России конца XIX – начала XX в. М.: Искусство, 1990. 303 с.
39. Суслина Е.И. Повседневная жизнь русских щеголей и модниц. М.: Молодая гвардия, 2003. 381 с.
40. Філановський Г.Ю., Супрун А.І. Костюм. XX століття. Наук.-худож. кн. Для серед, і ст. шк. віку. Київ: Веселка, 1990. 127 с.:
41. Фокс К. Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения. М.: Рипол классик, 2008. 512 с.
42. Фуке Э. Иллюстрированная история морали: буржуазный век. М.: Республика, 1994. 442 с.
43. Хорошилова О.А. Костюм и мода Российской империи: Эпоха Александра II и Александра III. М.: Этерна, 2015. 472 с.
44. Хорошилова О.А. Костюм и мода Российской империи: Эпоха Николая II. М.: Этерна, 2012. 464 с.

ІДЕОЛОГІЯ НАЦИЗМУ ТА ЇЇ ВИТОКИ

Павло Матійко

(студент групи ІС20Б2 факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Актуальність проблеми. Друга світова війна – найкривавіша війна в історії поклала край існуванню Третього Райху, проте зацікавлення істориків щодо цієї держави нікуди не зникло. Якби паради, рухи, технічні досягнення не були в Райху, усе це було б неможливим без нацизму – єдиної ідеології в гітлерівській Німеччині. Саме тому питання нацизму є актуальним на сьогодні, адже без усвідомлення цієї ідеології неможливо буде зрозуміти історію нацистської Німеччини.

Мета статті. Нацизм є надзвичайним явищем, адже ця ідеологія передбачала багато антигуманних та деструктивних дій, які для більшості сучасного суспільства здаються дикими та абсолютно незрозумілими. Тому в статті ми хочемо провести аналіз філософських ідей, на які спиралися нацисти.

Особливості джерельної бази. Треба зазначити, що нацизм прожив відносно небагато (якщо не зважати на сучасні неонацистські рухи, які в багатьох аспектах є відмінними від гітлерівської ідеї), тому ідеологів цієї думки було небагато, а фундаментальні аспекти, сформовані Адольфом Гітлером, ніхто кардинально не змінив, тому ми будемо посилалися на біографію та ідеї А. Гітлера, задля того, щоби визначити основні ідеї нацизму. У цьому аспекті ми будемо посилалися на енциклопедичну збірку «Величайшие люди планеты» [2], та ідеологічний твір самого Гітлера «Mein Kampf» [4]. Однією з найкращих сучасних праць про історію Третього Райху є твір В. Ширера «Злет і падіння Третього Райху» [12], який містить багато цікавої та потрібної для нас інформації. Серед інших історичних праць нами використаний твір Джеймса Хоуса «Краткая история Германии» [11] та аналіз інституцій різних епох, який Ф. Фукуяма виклав у книзі «Політичний порядок та політичний занепад» [10]. Філософський аналіз був би неможливим без використання першоджерел, тому в цій статті будуть представлені такі книги як «Держава» Платона [7], «Політика» Арістотеля [1], уривки з творів німецьких філософів з антології націоналізму [5], також будуть представлені твори Г.В.Ф. Гегеля [3], Й.Г. Фіхте [9], Ф.В. Ніцше [6].

Виклад основного матеріалу. З раннього дитинства Адольф Гітлер був похмурым і вічно ображеним. Це більшою мірою походило від його характеру, хоча також вагомий слід у психіці майбутнього фюрера залишив деспотизм батька, який часто зловживав алкоголем і вдавався до фізичного насилля, що вплинуло на подальші дії Адольфа, зокрема й у політичній сфері [2].

У шкільні роки Гітлер не відзначався особливою успішністю в навчанні, вчив він лише те, що, як він сам зазначав, вважав потрібним для

професії художника: *«Не знаю, чи вдався б мій розрахунок, але поки що я досяг тільки очевидного неуспіху в школі. Я став вчитися тільки тому, що мені подобалося, особливо тому, що за моїми розрахунками могло мені згодом стати в нагоді для кар'єри художника. Те, що в цьому сенсі здавалося мені малопродатним або що взагалі мене не приваблювало, я став зовсім саботувати. Мої оцінки в цей час були абсолютно суперечливі: то я отримую «похвально» або «чудово», то «задовільно» або «погано». Найкраще я займався географією та історією. Це були два моїх улюблених предмета, за якими я був першим учнем у класі»* [4, с. 22].

Також він захопився вивченням історії. Цьому сприяв його вчитель Леопольд Петч, який манерою свого викладання міг зацікавити учнів: *«Для моєї особистої долі і всього мого подальшого життя зіграла, можливо, вирішальну роль та обставина, що щастя послало мені такого викладача історії... доктор Леопольд Петч... Цей старий із добродушною зовнішністю, але рішучим характером, умів своїм блискучим красномовством тільки прикувати нашу увагу до предмета, але просто захопити. Ще й тепер я зі зворушливим почуттям згадую цього сивого вчителя... Сухі історичні спогади він умів перетворювати в живу захоплюючу дійсність»* [4, с. 24].

Варто зазначити, що Гітлер захоплювався саме німецькою історією. Що це може означати? А те, що останні декілька століть до початку діяльності фюрера, німецькі землі перебували під диктатурою Фрідріха Великого та «Залізного канцлера» – Отто фон Бісмарка [11]. Становище інституцій у цей період чудово описано в книзі відомого політолога Ф. Фукуями: *«Станом на ХІХ ст. прусська держава, яка згодом стане основою об'єднаної Німеччини, була абсолютистською диктатурою. Проте у зв'язку з тим, що нікому не підзвітний суверен здійснював свою владу через посередництво дедалі більш інституціалізованої бюрократичної системи, поведінка державної влади характеризувалася послідовністю та прозорістю, а сама бюрократична система поступово перетворилася на силу, яка обмежувала свавільний деспотизм правителя»* [10, с. 79].

Місце народження Адольфа також зіграло важливу роль у його світогляді. Місто Браунау розташовувалося на кордоні тодішніх Німецької та Австро-Угорської імперій, але Гітлер не вважав ці країни різними, навпаки, на початку своєї праці він зазначає, що Австрія повинна повернутися до Німеччини: *«Щасливим знаком здається мені тепер той факт, що доля призначила мені місцем народження саме містечко Барнав на Інні. Адже це містечко розташоване якраз на кордоні двох німецьких держав, об'єднання яких принаймні нам, молодим, здавалося й здається тією заповітною метою, яку потрібно домагатися всіма засобами. Німецька Австрія у що б то не стало має повернутися в лоно великої німецької метрополії і при тому зовсім не з міркувань господарських. Ні, ні. Навіть якби це об'єднання з точки зору господарських було байдужим, більш того, навіть шкідливим, проте об'єднання необхідно»* [4, с. 17].

Серед ідей, які Гітлер засвоїв у шкільні роки, була ідея націоналізму, що підсилилась у період проживання Адольфа у Відні: *«Фанатичний австро-німецький юний націоналіст із Лінца Гітлер гаряче протестував проти цих процесів. Він вважав, що імперія скочується в «смердюче болото». Її можна було врятувати лише, якщо панівна раса німців поверне собі абсолютну владу, як у старі часи. Ненімецькі раси, особливо слов'яни й передусім чехи, були для нього нижчими народами. Це було справою німців-правити залізною рукою. Парламент необхідно розпустити, а також покласти край усі демократичним нісенітницям»* [12, с. 35].

В оточенні майбутнього диктатора було багато людей із різноманітними переконаннями, але він не піддавався на їхній вплив, а, навпаки, почав читати багато літератури, задля того, щоби він міг сперечатися з іншими та переконувати їх: *«Спочатку я намагався мовчати, але, зрештою, мовчати більше не можна було. Я почав висловлюватися, почав заперечувати. Тут мені насамперед довелося переконатися в тому, що поки я сам не набув достатніх знань і не опанував спірними питаннями, переконати кого б то не було абсолютно безнадійно. Тоді я почав ритися в тих джерелах, звідки вони черпали свою сумнівну мудрість. Я став читати книгу за книгою, брошуру за брошурою»* [4, с. 43].

Однією з головних ідей нацизму, яка сформувалась у період його проживання у Відні, була ідея антисемітизму: *«Проходячи одного разу по жвавих вулицях центральної частини міста, я раптово наткнувся на фігуру в довгому жупані з чорними локонами. Першою моєю думкою було: і це теж євреї? У Лінці в євреїв був інший вигляд. ...І це теж німець? Як завжди в таких випадках, я ...став ритися в книгах, щоб знайти відповідь на свої сумніви....На жаль усі ці книжки...знову порушили в мені колишні сумніви: аргументація була надто вже не наукова й місцями страшно спрощена»* [4, с. 60].

Варто зазначити, що на Гітлера мали вплив антисемітські брошури, про які він згадує. Хоча, В. Ширер не погоджується з тим, що ідеї антисемітизму виникли в Гітлера саме тоді. У своїй праці дослідник говорить про те, що антисемітські настрої були ще в маленького Адольфа «Нарешті, віденський досвід Гітлера включав євреїв. У Лінці, каже він, було дуже мало євреїв: *«Я не пам'ятаю, що вдома за життя батька хоч колись чув це слово»*. У старшій школі вчився єврейський хлопчик, *«але ми ніколи не звертали на це уваги.. я навіть вважав євреїв німцями»*. Друг дитинства Гітлера твердить, що це було неправдою. *«Коли я вперше зустрів Адольфа Гітлера, – каже август Кубіцек, згадуючи час, проведений спільно в Лінці, – його антисемітизм уже яскраво проглядався... Гітлер уже був переконаний антисеміт, коли він поїхав до Відня. І хоч його досвід міг поглибити ці почуття, вони явно зародилися не у Відні»* [12, с. 39].

Крім цього, Гітлер також цікавився філософією Фрідріха Ніцше. Це виявляється вже в пізніший період його життя, коли вже будучи при владі, він часто навідувався до музею цього філософа: *«Усе ж, я гадаю, серед тих, хто жив у Третьому Райху, знайшлося б мало таких, що не перебували б під*

впливом Ніцше. Можливо, його книжки і сповнені, за висловом Сантаяни, «геніальною імбецильністю» і «хлопчачими блюзнірствами». Однак нацистські писаки ніколи не втомлювалися вихваляти його. Гітлер часто відвідував музей Ніцше у Веймарі, а також демонстрував своє шанування філософові, позуючи для фотографій, де він у захваті витріщається на бюст цієї великої людини» [12, с. 121].

Також великий вплив на світогляд фюрера здійснила творчість Ріхарда Вагнера: «Від ранньої юності Гітлер обожнював Вагнера й навіть наприкінці життя у вологому й похмурому бункері армійської ставки на Східному фронті, коли його світ і мрії почали руйнуватися і кришитися, він любляв згадувати про ті часи, коли слухав великі праці Вагнера, про те, що вони для нього значили...» [12, с. 122].

З огляду на ці біографічні моменти, ми можемо зробити висновок, що фундаментальними ідеями нацизму є: шовіністичне піднесення свого народу (або, як часто говорить Гітлер, раси), радикалізм у своїх діях, тиранія однієї особи, яка має широкий бюрократичний апарат, клерикаризм. Певна річ, це не всі нацистські догми. Було ще багато інших, які впливають із філософських праць, у першу чергу, представників німецької класичної філософії та інших мислителів, з яких нацисти черпали натхнення.

Щодо розумового та фізичного виховання дітей, то Гітлер спирається на твори грецьких філософів. «По-друге, ми повинні вигнати зі сфери виховання низку недоліків, над якими ми майже не замислюємося. Перш за все необхідно по-справжньому збалансувати розумове виховання й виховання фізичне. Те, що в нас зараз називається гімназією, є насмішка над її грецьким зразком. У нас зовсім забули, що здоровий дух живе тільки в здоровому тілі. Це правило, безумовно, вірно щодо основної маси народу, окремі ж виключення великої ролі не мають» [4, с. 228].

Схожі думки можна знайти в роздумах Платона щодо ідеального полісу: «Замолоду, з хлоп'ячих років люди мають виховуватися на філософії, вивчати її відповідно до юного віку, а найбільше в той час піклуватися про своє тіло, поки воно росте й мужніє, щоби підготувати ґрунт для служіння філософії. Згодом, коли їхня душа почне вдосконалюватися, вони повинні напружено її вправляти» [7, с. 175], а також у Арістотеля: «Ясно, що в справі виховання розвиток навичок має передувати розвитку розуму й що фізичне виховання має передувати вихованню розумовому. Звідси випливає, що хлопчиків має віддавати в руки вчителів гімнастики й педотрібів: перші приведуть у належний стан їхнє тіло, а другі прищеплять їм спритність» [1, с. 332].

Проте найбільший вплив на ідеологію нацизму здійснила класична німецька філософія. Вагоме відкриття з погляду нацистів здійснив Й.-Г. Гердер, який започаткував вчення про те, що людство поділяється на нації: «Поділ родів на окремі нації відбувається не після нудних стосунків, що склалися з віддалення, переселення, нових зв'язків та ін., як це виміряв на дозвіллі з циркулем у руці на географічній мапі байдужий філософ і як про це за тією самою міркою написано у великих книжках про спорідненість

народів, де все виміряно, тільки правила, за якими вимірювали, хибні. Гляньмо на той живий, діяльний світ: там є рушійні сили, що дуже природно мають призвести до появи відмінностей у мові близьких народів, тільки ніхто не повинен накидати людині своєї улюбленої системи» [5, с. 4].

Наступним був Й. Г. Фіхте, який підтримав ідею Гердера та прив'язав свою філософію й сенс життя до поняття нації: *«Життю як просто життю, як продовженню мінливого існування шляхетна людина й так не надавала ваги, воно було для неї бажане лише як джерело тривалого; але тільки це тривале обіцяє їй подальше самотійне тривання її нації; така людина має бути готова навіть померти, щоб порятувати націю, щоб нація жила і вона сама прожила в ній те єдине життя, яке їй хотілося б прожити» [5, с. 12].*

Неможливо не відзначити вплив Г. Гегеля, діалектика якого полягала в тому, що певні народи заслуговують право на існування, інші – ні: *«Оскільки у війні, – зазначає Гегель, – міститься вільна необхідність того, що будуть знищені не тільки поодинокі визначеності, але і їх повнота в способі життя, знищені в ім'я самого абсолютного або народу, війна зберігає здорову моральність народів у їх індиференції по відношенню до певності, до їх звичності й укоріненню подібно до того, як рух вітру охороняє озера від гниття, яке загрожує їм при тривалому затишші, так само як народам – тривалий або тим більше вічний мир» [3, с. 229].*

Також, Гітлер описував те, що держава має бути максимально великих розмірів, адже в такому випадку вона матиме максимальну обороноздатність: *«Уже від того обсягу землі, якою володіє даний народ,.. залежить його зовнішня безпека. Чим більше та територія, якою володіє цей народ, тим сильніше його природний захист. Тепер як і раніше розправитися з народом, розселеним тільки на невеликій обмеженій території, набагато легше ніж з народом, який володіє великою територією... Таким чином уже одна велика протяжність цієї держави є гарантією свободи й незалежності цього народу, і навпаки невеликі розміри держави прямо вводять у спокусу противника» [4, с. 130].*

Схожі ідеї ми зустрічаємо у Фіхте: *«Той уряд, про який ми говоримо, завдяки своєму грошовому багатству, має можливість так озброїтися і стільки собі купити й найняти для цього з-за кордону допоміжних засобів і сил, що йому не могло б бути надано ніякого опору. Воно могло б досягти своїх намірів без пролиття крові й майже не пускаючи в хід зброї, і його операції носили б швидше вид окупації, ніж війни» [9, с. 234].*

Щодо Пруського авторитаризму та антидемократизму Гітлер висловлюється наступним чином: *«Вождь у всіх цих ланках призначається зверху з обмеженими повноваженнями та авторитетом. Тільки вождь усієї партії відповідно до статуту обирається на первинних зборах членів партії. Він є єдиним керівником усього руху. Усі комітети підпорядковуються йому, а не навпаки. Але, зате, він на плечах своїх несе і всю відповідальність. Перед новими виборами прихильники руху можуть залучити його до відповідальності, можуть зняти з нього звання, якщо він діяв проти принципів руху або якщо він погано служив його інтересам. Тоді місце*

колишнього вождя займе інший, кращий, він буде володіти тим же авторитетом і на ньому лежатиме та ж відповідальність» [4, с. 304].

Неможливо не згадати Ф. Ніцше, адже його твори містять головний посил, що одного дня надлюдина зможе змінити світ: «Єдиний сенс життя – це надлюдина» [6, с. 135]. На думку В. Ширера, Гітлер вважав себе саме цією надлюдиною: «Такі напучування одного з найоригінальніших умів Німеччини, мабуть, зачепили відповідну струну в Гітлеровій засміченій голові. Принаймні він їх привласнив-не лише ідеї, а і схильність філософа до гротескних перебільшень, та навіть окремі вислови. «Володарі Землі» – поширений вислів у «Моїй боротьбі». Врешті-решт, можна не сумніватися, що Гітлер вважав себе надлюдиною з пророцтва Ніцше» [12, с. 122].

Ті, хто уважно читав «Майн камф», не могли оминати захоплення Гітлера Англією, він вважав цю країну потенційним союзником: «Тільки в союзі з Англією, що прикриває наш тил, ми могли б почати новий великий німецький похід. Наше право на це було б не менше обтрунтовано, ніж право наших предків....Ніякі жертви не повинні були здатися нам занадто великими, щоб домогтися прихильності до Англії. Ми повинні були відмовитися від колоній і позицій морської держави й тим самим позбавити англійську промисловість від необхідності конкуренції з нами» [4, с. 133].

Н. Фергюсон, автор чудової праці про Британську імперію пояснює захоплення фюрера Англією наступним чином: «У «Моїй боротьбі» та пізніших застарілих промовах Адольф Гітлер постійно висловлював захват британським імперіалізмом. Стверджував, що Німеччині треба повчитися в Британії. «Багатство Великої Британії, – заявляв він, – наслідок... капіталістичної експлуатації 350 мільйонів індійських рабів». Саме цим Гітлер захоплювався найбільше – ефективним пригнобленням «нижчої» раси. І було конкретне місце, де Німеччина могла спробувати зробити те саме. «Тим, чим Індія була для Англії, – пояснював він, – для нас стануть території Росії». Єдине, за що Гітлер критикував британців, – це за надмірну самокритику й надто м'які підходи до підкорених народів» [8, с. 357].

Узагальнюючи, треба поглянути на вплив ідей великого композитора Р. Вагнера: «Хто хоче зрозуміти націонал-соціалістичну Німеччину, мусить пізнати Вагнера», – любив казати Гітлер. Це могло бути результатом часткового нерозуміння великого композитора, бо хоч Ріхард Вагнер, як і Гітлер, плекав фанатичну ненависть до євреїв, які, вважав він, збираються правити світом за допомогою грошей, і хоч він зневажав парламенти й демократію, а також матеріалізм і посередність буржуазії, він також гаряче сподівався, що німці «наділені особливим даром», «стануть не правителями, а тими, хто зробить світ шляхетнішим». Проте не політичні праці Вагнера надихнули міфи модерної Німеччини і створили германський світогляд, який Гітлер і нацисти привласнили, децю змінивши. Це зробили його величні опери, які так наочно відтворювали світ германської давнини з її героїчними міфами, войовничими язичницькими богами і героями, з її демонами і драконами, кривавими уособицями і примітивними племінними

кодексами, з її відчуттям долі, величі кохання й життя, а також шляхетності смерті» [12, с. 122].

Висновок. Вище було наведено матеріал, який розкриває підвалини нацистської ідеології. Найбільший вплив склали античні та класичні німецькі філософи, християнських ідей ми не зустрічаємо. Проте не самі лише філософські трактати сформували світогляд нацистів, на це також вплинули історичні процеси та загальна обстановка в містах. Таким чином, у кожен час вірування людей були різними (справді, сьогодні ви навряд чи підете чинити геноцид євреїв через те, що вони є «унтрменшами»), а також із цієї статі можна зрозуміти, звідки бралися ці вірування в людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Політика. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2015. 353 с.
2. Величайшее люди планеты: Энциклопедический справочник. Харьков: Фолио, 2008. 799 с.
3. Гегель Г. О научных способах исследования естественного права, его месте в практической философии и его отношении к науке о позитивном праве. Москва: Гегель. Политические произведения, 1978. 275 с.
4. Гитлер А. Моя борьба. Москва: Витязь, 2002. 604 с.
5. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера /Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Простір, Смолоскип, 2010. 684 с.
6. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2020. 240 с.
7. Платон. Держава. Київ: Орієнтир, 2017. 336 с.
8. Фергюсон Н. Імперія. Як Британія вплинула на сучасний світ. Київ: Наш формат, 2020. 424 с.
9. Фихте И. Речи к немецкой нации. Санкт-Петербург: Наука, 2009. 352 с.
10. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
11. Хоус Д. Краткая история Германии. Москва: Колибри, 2020. 256 с.
12. Ширер Вільям. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини. Київ: Наш формат, 2018. 704 с.

Фултонська промова В. Черчилля. Новий світовий порядок.

Сабадаш Микола

(студент групи ІГ18Б факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність теми. Серед політичних постатей ХХ ст. вагоме місце у світовій історії займає Вінстон Леонард Спенсер Черчилль (1874–1965). Розквіт політичної кар'єри В. Черчилля припав на один із найдраматичніших періодів в історії не лише Великої Британії, а й усього світу – на Другу світову війну. Складний характер та гострий розум дали змогу йому стати лідером нації, стримати наступ на Британію Адольфа Гітлера та його союзників. Черчилль був одним із головних політиків, причетний до відкриття Другого фронту в Європі. Саме завдяки прем'єр-міністру Британія стала одним із переможців у Другій світовій війні та брала участь в облаштуванні повоєнного світу, а його промова у Фултоні переконливо довела, що протистояння між СРСР та Заходом не просто неминуче, а вже розпочалось. У цьому контексті вивчення зовнішньо- та внутрішньополітичної діяльності В. Черчилля є доволі актуальною темою.

Метою статті є проаналізувати та узагальнити історичні відомості про Фултонську промову В. Черчилля та її вплив на світову спільноту.

Стан наукового розроблення теми. Тема зовнішньої політики Великої Британії другої половини ХХ ст., досліджується низкою відомих істориків, як Мартін Гілберт, який написав цінну історичну працю «Черчилль. Біографія», де розкриваються політичні події ХХ ст., і якій подана об'єктивна оцінка політичної діяльності В. Черчилля, та його особистості [5]. Також важливою є робота Бориса Бейлі «Черчилль без лжи. За что его ненавидят», яка надає змогу дізнатися про маловідомі та важливі факти з особистого життя Черчилля, а також надає аналіз його політичній кар'єрі [2].

Вагомими працями, які допомогли висвітлити події, що відбувалися під час Фултонської промови можна виділити «Фултонская речь У. Черчилля: Документальное начало холодной войны» Є.В. Бабаєшко [1], «Великобритания и проблемы интеграции, безопасности и деколонизации во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг.» Є.В. Хахалкіна [3] та А.С. Пилипчук «Витоки холодної війни. Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців» [6].

Окремої уваги потрібно приділити збірці праць «Журналистика России в условиях перехода к информационному обществу: сборник научных статей» [4], де робиться спроба побачити реакцію світової, зокрема, радянської преси на Фултонську промову.

Виклад основного матеріалу. Після закінчення Другої світової війни антигітлерівська коаліція формально продовжувала існувати, однак у реальності відносини між колишніми союзниками – СРСР і країнами Заходу

– погіршувалися буквально з кожним днем. Головною причиною було прагнення Й. Сталіна, який підкреслював роль Радянського Союзу як головного переможця й головного потерпілого від фашизму, домогтися верховенства в питаннях післявоєнного світового ладу. В. Черчилль, як переконаний антикомуніст, чудово розумів небезпеку, яку несе комунізм принципам демократії.

Сам термін «холодна війна», бере свій початок в XIV ст. У подальшому він використовувався політиками та письменниками. Протистояння СРСР та західного світу вперше був ужитий відомим британським письменником Д. Орвелл у Британському часопису «Трибют» у 1945 р. Початком «холодної війни» можна вважати три події: промова Й. Сталіна на зборах виборців, де він закликав радянський народ до нових жертв для зміцнення обороноспроможності держави (1946 р.), Фултонська промова В. Черчилля (1946 р.) та «доктрина Трумена» (1947 р.) [6, с. 282].

Місце проведення саміту, де В. Черчилль проголосив свою промову «мускули світу» 5 березня 1946 р., і яку деякі дослідники вважають початком «холодної війни», було обрано маленький пресвітеріанський Вестмінстерський чоловічий коледж, де в 1946 р. навчалося 212 студентів. Зустріч відбулася завдяки спеціальному фонду на честь адвоката із Сент-Луїса Джона Гріна. Сам Д. Грін навчався в цьому коледжі й закінчив його в 1884 р. Після його смерті вдова Джона заснувала в 1937 р. фонд, ціллю якого стала організація кожного року лекцій про міжнародні проблеми, про які будуть розповідати люди із міжнародною репутацією. До цього моменту фонд організував шість форумів, сьомим став саме В. Черчилль [1, с. 1–2].

Чим же могло зацікавити прем'єр-міністра Великої Британії та політика світового масштабу, який зробив велетенський вклад у перемогу над нацизмом? Таким же питанням і задався президент Вестмінстерського коледжу професор В.Л. Макклурер. За правилами фонду Джона Гріна сума гонорару складала 5 тисяч доларів, на той час це була достатньо велика сума, але не достатньо велика, щоби зацікавити В. Черчилля. Аля низка факторів сприяла участі Черчилля в щорічному форумі. По-перше, програш у липні 1945 р. на виборах нового прем'єр-міністра. По-друге, особистий лікар лорд Морен порекомендував йому провести свій відпочинок у теплому кліматі, після чого його старий друг Франк Кларк запропонував Черчиллю свій будинок у Флориді. У такий спосіб В. Черчилль вирушив у Сполучені Штати, де склався ще один чинник, який точно сприяв відвідуванню форуму прем'єр-міністром і ним став генерал Гаррі Вайн (він був випускником Вестмінстерського коледжу і дізнався в розмові з Макклурером про його ідею: передав її президенту Г. Трумену, котрий, у свою чергу, був згоден на це й висловив бажання запросити Черчилля відвідати свій рідний штат [1, с. 3–4].

Для президента Г. Трумена візит та виступ В. Черчилля був вкрай необхідним оскільки це дало змогу обґрунтувати перед виборцями й міжнародною спільнотою американську стратегію стримування СРСР. На руку зіграло й те, що Черчилль був достатньо відомий у світовій спільноті, але водночас приватною особою [3, с. 51].

В. Черчилль був на піку своєї популярності як в Сполучених Штатах так і у Великій Британії. Ця промова надала б йому можливість продемонструвати свою політичну активність та готовність до дій не тільки лідерам нового лейбористського уряду Великої Британії, але і президенту США, що програш на виборах його не зламали.

Потрібно зазначити, що до 1946 р. ніхто із лідерів двох таборів не застосував термін «холодна війна». У контексті післявоєнного світу та перемоги над спільним ворогом, з огляду на нову геополітичне та ідеологічне протистояння нових наддержав В. Черчилль єдиний констатував факт наявності «холодної війни» між колишніми союзниками. Також він висловив занепокоєння щодо «залізної завіси» й що всі столиці східноєвропейських держав опинилися під контролем Радянського Союзу. Можливість того, що «залізна завіса» буде розростатися завдяки «п'ятим колонам» для збільшення тоталітарного контролю з боку СРСР, на Фултонській промові вперше пролунав заклик до об'єднання у військовий союз англосаксонської співпраці і вже знайти взаєморозуміння із Радянським Союзом.

У промові В. Черчилль запропонував терміново досягти повного взаєморозуміння зі СРСР для проведення вільних виборів у країнах Східної Європи та об'єднання військових сил країн Заходу. У Фултонській промові вперше після Другої світової війни пролунав заклик до англосаксонського, європейського та північноатлантичного єднання, що пізніше втілювалося в Євросоюзі й НАТО [2, с. 51].

Фултонська промова вклала в основу те, що Сполучені Штати та Велика Британія розглядає американо-британські відносини в основі майбутньої системи безпеки й тому засвідчила, що американській ізоляції прийшов край. На це Сталін відреагував жорстко й 1948 р. вчинив блокаду Західного Берліну з розрахунком, що це змусить США відійти з континенту, але це спровокувало створення НАТО і Федеральної Республіки Німеччини. Оскільки вся монополія на ядерну зброю залишалася в руках у американців, Сталін не міг думати про вторгнення в Західну Європу. Також шансів на знищення американських баз у Великій Британії не було, оскільки радянський флот не був до цього готовий. Тому протистояння обох сил проводилося уздовж «залізної завіси» [2, с. 51].

Насамперед, це було потрібно для налагодження та повного взаєморозуміння із Радянським Союзом. Під час Другої світової війни В. Черчилль зрозумів, що СРСР на чолі з Й. Сталінін керувалися правом сильного і військова міць для них не була пустим звуком. Тому протизага у вигляді об'єднаних сил буде чудовим стримуючим фактором для Радянського Союзу в його просуванні далі на захід. Потрібно розуміти, що В. Черчилль не бажав початку третьої світової війни як і його заокеанський союзник, 33-й президент США Г.С. Трумен. Збереження миру в новому післявоєнному світі можна пояснити також тим, що сторони конфлікту хотіли зберегти статус-кво.

Цікавим буде й те, що перед промовою, а саме 1 березня, коли В. Черчилль відправився з відпочинку в Маямі у Вашингтон, де спочатку

показав фултонську промову адміралу Лейхі, котрий на той час був старшим військовим радником Трумена, а вже потім і самому президенту, і вона справила на них приємне враження й не просто так. У ній насамперед Сполучені Штати, як провідник демократії та свободи у світі, були захисниками простих людей не від минулої війни, а від майбутньої [5, с. 289].

Фултонська промова викликала великий резонанс у пресі по всьому світі. Почали з'являтися радикальні заклики. Наприклад, у британській пресі від особи лондонського журналіста було зроблене порівняння СРСР із Німеччиною в 1939 р.: *«У 1939 році ми намагалися втихомирити німецьку манію величі, сьогодні намагаємося стримати радянську манію переслідування. Шанси на успіх у другому випадку приблизно такі ж, які були в першому»* [4, с. 254].

Радянська преса відреагувала на фултонську промову лише 12 березня. Й. Сталін різко розкритикував промову і висловив думку, що В. Черчилль вирішив ввести розбрат між союзними державами. Сталін підмітив і те, що в його промові робиться акцент саме на англомовних народах, тим самим він робить їх єдиними повноцінними народами, котрі можуть керувати світом. Реакція преси в Сполучених Штатах була такою. ЗМІ описували промову, як спосіб поліпшення стосунків між Америкою та Великою Британією та їх укріпленню з недопущенням їх розпаду. Щодо інтерв'ю Сталіна на передовиці «Правди», вони просто робили її переказ [4, с. 256].

Важливою подією на початку «холодної війни» стала поява «Плану Маршалла», або програми європейського відновлення. План виник із повільних темпів відновлення європейських країн через погіршення відносин між двома надкраїнами після розпаду антигітлерівської коаліції та подальшою кризою, коли перші два роки після війни видалися доволі тяжкими. У цей же час США отримують запити на отримання позик від європейських країн. Потенційними країнами, що мали отримати цю допомогу, білий дім назвав Грецію, Туреччину, Іран, Італію та Францію переважно через політичні та економічні причин. Пізніше були названі такі країни: Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Польща й Чехословаччина.

Спочатку Вашингтон планував надати допомогу державам Західної Європи, але пізніше під час діалогу між США й західними країнами, було запропоновано запросити й Радянський Союз разом зі східноєвропейськими країнами. Але СРСР відмовився приймати участь, пояснюючи це тим, що впродовж 18 місяців США чекає глибока криза, яка зруйнує надії європейських країн на допомогу за «планом Маршалла». Радянське керівництво вбачало в проєкті економічний інструмент, яким би США могло би скористуватися для політичного впливу на країни Західної і Центральної Європи. Не випадково, що програма була висунута після проголошення в 1947 р. доктрини Трумена через послаблення позицій Великої Британії в регіоні. «План Маршалла» дав можливість Сполученим Штатам приєднатися до європейських справ і стати основою для створення міцного воєнно-політичного блоку західних країн, що призвело до утворення у квітні 1949 р.

Організації Північноатлантичного договору в складі 12 країн: США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Данія, Бельгія, Ісландія, Люксембург, Норвегія, Нідерланди й Португалія [3, с. 57–61].

Висновки. З вищесказаного можна визначити, що «холодна війна» стала масштабною ідеологічною боротьбою між двома наддержавами: Сполученими Штатами та Радянським Союзом. На початку «холодної війни» Велика Британія втрачає статус наддержави й займає роль «третьої» країни між двома ворогуючими блоками США та СРСР. Фултонська промова, яку вимовив В. Черчилль, зустріла шквал критики не тільки в СРСР, але і в прокомуністичних силах всередині Великої Британії. У зарубіжній історіографії фултонська промова несла характер об'єднання англомовних народів та консолідацію Західного світу перед новою загрозою у вигляді СРСР, а також у поліпшенні та збереженні тісних стосунків між Вашингтоном та Лондоном. Водночас радянська та російська історіографія розглядає її як заклик до початку «холодної війни», а В. Черчилля – її ініціатора. Черчилль своєю промовою в один момент став ворогом номер один для Сталіна, що автоматично зробило його ворогом Радянського Союзу. Але основною метою промови була лише констатація факту конфлікту між двома блоками колишньої антигітлерівської коаліції, який став назривати після її розпаду, а, можливо, ще на Ялтинській конференції. Також фултонська промова стала ще одним фактором для створення ООН та НАТО. Тема «холодної війни» та «залізної завіси» залишається актуальною й понині. Ми можемо тільки здогадуватися, що могло б статися, якщо б низка чинників не склався в такий спосіб, щоби В. Черчилль не відвідав маленьке містечко в маленькому Вестмінстерському чоловічому коледжу, яким би тоді ми вбачали початок «холодної війни»?

Джерела та література

1. Бабаешко Е.В. Фултонская речь У. Черчилля: Документальное начало холодной войны. Научный вестник Крыма. 2016. 4(4).
2. Борис Бейли. Черчилль без лжи. За что его ненавидят. Москва: Яуза: Эксмо, 2013. 316 ст.
3. Великобритания и проблемы интеграции, безопасности и деколонизации во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг. / Хахалкина Е.В. Томск: Изд-во Том. Ун-та. 2017. 384 с.
4. Журналистика России в условиях перехода к информационному обществу: сборник научных статей / отв. ред. Ел. В. Мартыненко. Москва : РУДН, 2016. 426 с.
5. Мартін Гілберт. Черчилль. Біографія / Мартін Гілберт; пер. з англ. Київ: Видавнича група КМ-БУКС. 2019. 900 с.
6. Пилипчук А. С. Витоки холодної війни. Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ. 2018. 356 с.

ФІЛОСОФІЯ ДИКТАТУРИ ТА РОЗВИТКУ ПІВДЕННОЇ КОРЕЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ПАК ЧОН ХІ

Іван Смірнов

(студент групи ІГ18Б факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Характеристика корейської диктатури в часи правління Пак Чон Хі є актуальною з наукової точки зору, оскільки Південна Корея була однією з перших країн світу, де була сформована філософія авторитарної політичної системи. Також на прикладі Південної Кореї можна прослідкувати економічне зростання та зародження транснаціональних компаній.

Стан наукового розроблення теми. Після отримання незалежності в 1945 р. та Корейської війни в 1950–1952 рр. не відбувалося нічого в країні задля подолання труднощів та для її економічного розвитку та політичного-соціального об'єднання в єдину націю. Саме тому, ідеологічна література має величезне різноманіття. За свої 18 років правління Пак Чон Хі побудував основи однієї з потужних економік світу, змінив країну, у якій його попередників знімали раз за разом військовим переворотом. Для розуміння процесів того часу, ми використали, зокрема, записки секретарів корейського правителя [7-9]. Також звернулися до праці, яка розкриває, як сімейна справа, через 50-років стала транснаціональними компаніями [4]. Для розуміння суті правління Пак Чон Хі і його соціальної політики, зокрема, у сфері освіти нами залучено інформацію з джерела про витрати на освіту в Кореї [12]. Вагомими працями з історії Південної Кореї, у яких подається неупереджений погляд, можна назвати статтю «Корея – держава в Східній Азії» [6] та розвідку А.В. Смірнова «Економічне чудо в Південній Кореї: уроки для Росії» [10].

Метою статті є розкриття суті диктатури Пак Чон Хі в Південній Кореї та його філософський погляд на державне управління, як результат економічного дива та реалізації проєкту модернізації держави.

Виклад основного матеріалу. Пак Чон Хі – політичний діяч, який стояв на чолі державної політики Південної Кореї впродовж 18 років із 1961 до 1979 року. До приходу Пак Чон Хі до влади політична ситуація була складною, у країні панувала тотальна корупція й повне безладдя. Відразу після здобуття свободи від японської колонізації в 1945 році керівництво Південної Кореї стало вести роботу з державного будівництва. Уряду країни довелося зустрітися віч-на-віч зі значними проблемами: ідеологічний конфлікт між керівниками лівої та правої партій країни, політика активного втручання з боку США і СРСР, розподіл півострова на північну й на південну територію по 38 паралелі, Корейська війна 1950–1952 рр. До того ж президент Першої Республіки, встановленої на території Південної Кореї, зловживав владою та організовував сфальсифіковані вибори, що

спровокувало широкий протестний рух. У результаті 19 квітня 1960 р. виник потужний рух опору, який призвів до краху Першої Республіки.

Друга Республіка та її уряд теж не змогли повністю задовольнити очікування народу. Між політичними діячами загострилася боротьба за владу, повсюдно та неодноразово проходили демонстрації протесту робітників та студентів. З цієї причини в суспільстві наростали соціально-економічні та суспільно-політичні протиріччя.

Правління Юн Бо Сон було недовгим, внаслідок військового перевороту 16 травня 1961 року, коли до влади прийшов генерал Пак Чон Хі [8, с. 408–410]. Захопивши владу, Пак Чон Хі поставив за мету політичну стабілізацію та подолання економічної кризи. Для цього він почав здійснювати проєкт із модернізації країни, створивши систему авторитарного управління на основі сильної централізованої влади та економічної модернізації. Варто додати, що Пак Чон Хі захоплювався Й. Сталіним і його авторитарними кроками для розвитку країни [2, с. 235].

Загалом його філософія управління включає чотири тематичні блоки:

1. Націоналізм. У корейському контексті це поняття включає в себе різні рухи впродовж усієї історії для підтримки корейської культурної ідентичності, історії та етнічної приналежності.

2. Прагматизм в економічному розвитку.

3. Етатизм – напрям політичної думки, що розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку.

4. Демократизм у корейському стилі.

Проаналізуємо ці філософські принципи управління. Пак Чон Хі був прихильником філософії етатизму. Основний його принцип: держава зберігає в собі моральні цінності, що перевершують цінність індивіда, його члена, а індивід – це істота, яка природно має служити та жертвувати всім необхідним заради держави. Подібна філософія склалася в нього природним чином. Японська колонізація та довга служба Пак Чон Хі в армії стали головними чинниками її формування. Сам факт існування держави для нього був святою справою, і він вважав справедливим віддавати перевагу державі, а не індивіду чи суспільству. Можливо, саме цю якість він здобув в імператорській армії Японії. Відразу після захоплення влади й під час здійснення проєкту з модернізації країни він наголошував на провідній ролі держави і твердо вірив, що набагато важливіше й цінніше процвітання та розвиток держави, ніж пошуки особистої вигоди. Іншими словами, Пак Чон Хі вважав, що життя індивіда має сенс лише тоді, коли держава успішно виконує свої функції. Також, на його думку, саме держава має можливість здійснення економічного розвитку та об'єднання народу, тому вона є основним суб'єктом реформ і інструментом виходу країни з кризової ситуації.

Пак Чон Хі централізував владу та затвердив систему авторитаризму. Він наполягав на необхідності посилити основу влади та швидше здійснити реформістську політику. Для досягнення власних цілей він призначив приближених військовослужбовців на головні посади в країні, активно

використовував державні інформаційні ресурси та реалізовував політику «жорсткої руки». Пак Чон Хі на пресконференції, що відбулася 19 січня 1979 р., переконував, що необхідність етатизму для модернізації країни полягає в наступному: *«Я вважаю, що найвидатнішим прикладом для людського суспільства є той, хто найважливішим для себе вважає відданість державі, завжди з радістю готовий служити їй, вміє жертвувати собою заради неї»* [7, с. 685–686].

Для переконання в справедливості філософії етатизму Пак Чон Хі максимально використав споконвічні традиції та культуру Кореї, насамперед культ місцевих видатних особистостей. 1966 року за його наказом проводилася робота щодо створення державного культу однієї з найбільших історичних особистостей Кореї, генерала Лі Сун Сіна. За величезної фінансової підтримки уряду в центрі Сеула було споруджено пам'ятник цьому генералу, було поставлено багато п'єс, написано немало книг про життя генерала, надруковано поштові марки, листівки й навіть пачки цигарок із його зображенням. Подібний державний проєкт пам'яті було здійснено для того, щоби донести до народу ядро ідеології Лі Сун Сіна, а саме «Дух любові до власної держави». Пак Чон Хі прославляв дії великого генерала, який вступив у бій із супротивником і віддав життя заради Батьківщини. Тим самим Пак Чон Хі хотів наголосити на тому, що служити державі – це права справа, це і є патріотизм. У такий спосіб він підкреслював сутність своєї філософії етатизму: загальна вигода перевершує особисту вигоду. У подальшому уряд Пак Чон Хі намагався пропагувати необхідність філософії етатизму, використовуючи систему властивих Кореї цінностей конфуціанства та сімейних традицій, і покладав на них надію, особливо до великих сімей, які мали значний капітал, і це стало ключовими підприємствами корейської економіки (так звані чеболі).

Чеболі – це великі конгломерати, які зазвичай контролювала одна сім'я, і які займали фактично монопольне становище на ринку [11, с. 43]. Чеболями є відомі фірми, такі як Samsung, LG Group, Hyundai, Daewoo, Lotte та ін. Особливо великий акцент робився на ідеї органічного (живого) етатизму, яка стверджує, що держава, нація та індивід це одне ціле, пов'язане однією долею. Відповідно до цієї ідеї вважається, що індивід, як член суспільства, має обов'язково вірно служити вітчизні, немов він віддає обов'язок батькам. Також вважається, що держава – це найважливіша істота, яка керує долею народу, суспільства та індивіда. Подібний підхід Пак Чон Хі добре простежується в наступному його висловлюванні: *«Нація й держава – це живий організм, який вічно існує. Єдина нація – це безсмертний живий організм. Тому для процвітання й розвитку нації обов'язково має існувати держава – опікун нації. Як ми знаємо з історії нашої країни, нація без держави ніколи не зможе процвітати й розвиватися. Якщо державі буде добре, то добре буде й індивіду. Держава та індивід – це не дві різні істоти, це одне ціле»* [8, с. 32].

На початку 1960-х років економіка Південної Кореї дуже відставала від інших країн. Під час Корейської війни країні було завдано великої шкоди та

руйнування. Джерелом фінансів для управління державою здебільшого виступали США. На момент приходу до влади Пак Чон Хі, Південна Корея була однією з найбідніших країн світу. Її ВВП на душу населення становив приблизно 90 дол. (на перерахунок на сьогоднішні кошти це 120~110 доларів), що було лише на рівні з африканськими країнами. Населення переважно займалося сільським господарством, а в містах навіть не було електрики [5, с. 113–114].

На той час Північна Корея була більш успішною державою завдяки величезному вливанню коштів із боку Радянського Союзу й Китаю, а також завдяки спадку, що дістався їм від японців. За часів японського правління саме Північ була індустріальним центром регіону. Уряд Пак Чон Хі, сформований у такій економічній ситуації, мав зосередити свою увагу на вирішенні економічних проблем. Крім цього, його метою було виправдати справедливість захоплення влади за допомогою військового перевороту. Тому уряд усіма силами намагався виконати проєкт модернізації країни. Пак Чон Хі вважав, що основна причина політичного хаосу, суспільних та економічних труднощів полягає в бідності в країні, і тому треба забезпечити державі світле майбутнє. На його думку, керівник країни – це особистість, яка в кризовій ситуації має приймати правильне рішення, робити стратегічний вибір у вирішенні суспільних та економічних проблем, керуючись прагматичним мисленням.

Для Пак Чон Хі диктатура прагматичного управління – це перевага державної політики в питаннях економічного розвитку й водночас стратегічне використання всіх ресурсів та коштів, необхідних для розвитку економіки. Наслідуючи його філософію управління, економічний розвиток – це і є модернізація, а головна мета економічного розвитку – встановлення економічної самостійності. Пак Чон Хі був прихильником економічної політики розвитку та старанно шукав прагматичні позиції для досягнення економічних цілей. Прагматичне мислення Пак Чон Хі ясно виражено в наступних його словах: *«Щоби скинути із себе ярмо слаборозвиненої держави, необхідно здійснити модернізацію країни. У таких країнах, як Південна Корея, економічне зростання може бути досягнуто через модернізацію та експортну економіку. У Південній Кореї немає природних ресурсів, але є величезний об'єм людських ресурсів. Потрібно враховувати цю специфічну ситуацію. Необхідно здійснити економічну політику з акцентом на експорт і здійснити зовнішню торгівлю з прагматичної позиції»* [4, с. 90–91].

Пак Чон Хі прагнув проводити економічну політику, яка уможливила б перевагу загальної вигоди та раціональний поділ усіх державних ресурсів. Він виходив із того, що держава є ядром усієї економічної політики, і затвердив п'ятирічний план економічного розвитку. То був довгостроковий проєкт модернізації країни і водночас це була капіталістична економічна система, регульована державою. Він стимулював необхідні елементи економічного розвитку: індустріалізацію, проєкт щодо збільшення прибутку працівників сільських місцевостей, закордонні інвестиції та впровадження

нових технологій, створення інфраструктури для розвитку промисловості, сприяння експорту та інші аналогічні заходи.

Головним критерієм для Пак Чон Хі у всіх розробках та заходах економічної політики була ефективність. Це ще раз чітко показує прагматичність його мислення. Пак Чон Хі був керівником, який під час свого управління наголошував на важливості народу, який готовий віддати все заради держави, та націоналізму, і тому він вливав величезні кошти на освіту. Індустріалізація країни в принципі неможлива без висококваліфікованих фахівців. Так в 1975 році частка державних витрат на освіту становила приблизно 14% ВВП. Нині корейці зосереджують увагу на людському капіталі, оскільки інших чинників до зростання не було. Корея немає ні родючих земель, ні корисних копалин. На сьогодні витрати на освіту становлять майже 4% від ВВП, що також є досить високим показником [2, с. 289].

Пак Чон Хі зазначав, що на здійснення воєнного перевороту його підштовхнуло бажання належним чином підняти дух народу. Південна Корея пройшла зовсім інший шлях історичного розвитку, ніж європейські країни, тому тут не було індивідуалістичного лібералізму. Традиційно корейці сприймають народ як ціле, як єдину історичну субстанцію. Система цінностей конфуціанства, що лежала в основі філософії державного управління впродовж 500 років, і досвіду японської колонізації було достатньо, щоби корейці відчули важливість націоналізму. Говорячи про гармонію та конфлікт індивідуальної й загальної вигоди, Пак Чон Хі дав визначення «народної совісті», котру він описує в статті «Шлях, за яким має пройти наша нація» [3, с. 31].

Можна виділити одну з його думок: *«Індивідуальній і спільній вигоді легше бути протилежними один одному, ніж досягати гармонії. Але є необхідність контролювати протиріччя й конфлікт цих вигод, тільки тоді можна буде відновити правильне суспільство. Якщо індивідуальна й загальна вигоди будуть змагатися й конфліктувати, потрібно буде шукати точку дотику, а це можливо тільки при самовідданості індивіда. У цьому полягає формула, а якщо дивитися з позиції народу, то це можна назвати народною совістю. Коли ми відновимо дію цієї формули, коли до людей повернеться народне сумління, тоді з'явиться суспільство, де весь наш народ зможе жити і процвітати»* [3, с. 29].

Згідно з філософією управління за принципами націоналізму Пак Чон Хі, індивід, спираючись на ідею націоналізму, що полягає в прагненні до незалежності і процвітання народу, має засвоювати національне сумління й чинити відповідно цим принципам. Особливо, коли держава перебуває в критичній ситуації, є необхідність того, щоби громадяни передусім думали про народ і країну та самостійно діяли задля встановлення державної безпеки та суспільної стабільності. Отже, Пак Чон Хі вважав народ і державу цілісним живим організмом і наголошував на важливості національної самосвідомості, національного почуття незалежності. Таким чином, якщо не буде згуртованості народу та почуття незалежності, яке допоможе вжити

активних заходів при зовнішній загрозі чи внутрішньому сум'ятті, то неможливо буде забезпечити майбутнє індивіда та країни.

Для детального пояснення своєї філософії управління за принципами націоналізму Пак Чон Хі сформулював три основні принципи. По-перше, націоналізм є протилежністю диверсифікації чи роздробленості. По-друге, встановлення націоналізму чи національної незалежності можливе завдяки економічному розвитку. По-третє, головна причина національної кризи – відсутність здібного керівника. У результаті для згуртування народу та встановлення мислення незалежності для подолання кризи необхідні спільні зусилля народу та національне почуття незалежності, яке створюється під потужним управлінням спроможного державного керівника. Тому Пак Чон Хі вважав економічний розвиток національною цілю, перебудовою та просив, щоб усі громадяни країни були відповідальними та брали активну участь у проєкті з модернізації країни для процвітання народу.

Пак Чон Хі після приходу до влади пояснив політичне безладдя та суспільні негаразди як наслідок державної кризи. Щоби підтвердити свою філософію управління, справедливості свого військового перевороту, він розкритикував минулу політичну систему. Основними чинниками, що визначили серйозну суспільну та економічну кризу в країні, Пак Чон Хі назвав ідеологічні розбіжності та конфлікти між політичними партіями після звільнення Кореї від японської колонізації, загальну нездатність державних правителів, поширення корупції серед політиків, надмірну свободу ЗМІ, прийняття необхідної критики.

Економічну відсталість Кореї Пак Чон Хі назвав найбільшою перешкодою в розвитку демократії та наполягав на необхідності створення демократичної системи нової форми. Він пояснював, що Корея відрізняється від демократичних країн Заходу історичними, суспільними та економічними умовами розвитку. Отже, є необхідність формувати демократизм у корейському дусі, що відображає специфіку історичних, політичних, суспільних, економічних та культурних особливостей.

У Кореї існувало безліч соціально-економічних та суспільно-політичних проблем (рівень індустріалізації, злидні й неписьменність сільських місцевостей, відставання в розвитку міст, високий рівень безробіття тощо), які не давали змогу прийняти західний демократизм. Тому Пак Чон Хі наполягав на формуванні демократичної системи, яка враховує специфічні особливості Південної Кореї. Проблеми демократизму в Кореї він сформулював так: *«Парламентаризм слаборозвинених країн здійснюється в стані, коли ці країни ще не досягли повної індустріалізації. Тому, що стосується системи, слаборозвинені країни в основному беруть приклад вигляду з демократичних країн Заходу. Якщо оцінити це більш критично, у таких випадках, до того як система політичних партій набуде вигляду, що відповідає сучасним демократичним країнам, у суспільстві з'явиться корупція й несправедливість представників політичних партій»* [3, с. 220-221].

Пак Чон Хі взяв на себе ініціативу щодо створення демократизму в корейському стилі. Він говорив, що, враховуючи реальну суспільну та економічну обмеженість, до того моменту, коли Південна Корея повністю задовольнятиме головні умови, щоби реалізувати всі цінності західного демократизму, необхідно втілити в життя демократію, що відповідає корейській дійсності. Це і є справжній зміст філософії корейської демократії, про яку говорив Пак Чон Хі. Відмова від прямого прийняття західного демократизму та ідея коренізувати демократію – головний принцип його філософії демократизму в корейському стилі. Свою філософію управління за принципами демократизму Пак Чон Хі концентровано висловив на пресконференції 19 січня 1979 р., в останній рік свого правління: «Західний демократизм – безперечно видатна й хороша річ. Але країна, яка приймає ідеологію й систему демократизму, має враховувати свої особливості, а саме історичні передумови та суспільну обстановку, наприклад, якщо вибрати спосіб вирощування сільськогосподарських культур, але не врахувати особливостей клімату та ґрунтових умов своєї країни, ви, зазвичай, зможете ним скористатись, але ви не зможете досягти успіху та отримати добрий урожай» [9, с. 46–47].

Пак Чон Хі наполягав на корейській концепції демократії для подолання відсталості країни. Ця позиція лідера включає два основних чинники. По-перше, у слаборозвинених країнах, де не було високого рівня економічного розвитку, демократизм не підтримується населенням і не може інституціоналізуватися. По-друге, у слаборозвинених країнах шлях економічного розвитку іноді вимагає використання екстрених заходів. У деяких випадках необхідно вдатися до недемократичних та авторитарних методів. Це і є основою філософії управління за принципами корейського демократизму, яку пропонував Пак Чон Хі.

Висновки. Розвиток Південної Кореї з 1961 до 1979 рр. при уряді Пак Чон Хі залишив важливу спадщину, яка водночас є спірною й донині. З одного боку, Південна Корея приєдналася до так званих «азіатських тигрів» і стала державою-членом Організації економічного співробітництва та розвитку. З іншого боку, вісімнадцятирічна диктатура Пак Чон Хі означала «політичну відсталість Південної Кореї», незважаючи на швидкий економічний розвиток. Обслуговування режимом Пак Чон Хі тристоронніх відносин між урядом, банками та великими корпораціями формувало умови для корупції і стало однією з причин південнокорейської валютної кризи 1997 року. Крах авторитарного владування через пряме правління збройних сил Чон Ду Хване й наступний перехід Кореї до демократії в 1987 році (був проведений референдум за основним законом країни, була прийнята нова конституція, що обмежувала терміни перебування президента при владі [5, с. 339–343], відкрили шлях до цивільного контролю прямих президентських виборів. Масовий рух студентів, інтелектуалів, середнього класу, що сформувався, та інших груп громадянського суспільства був рушійною силою південнокорейської демократизації.

Період правління Пак Чон Хі називають «Чудом Хангана», під час якого Республіка Корея змогла досягти значного економічного розвитку. У результаті навіть сьогодні в корейському суспільстві система Пак Чон Хі має дуже великий політичний та суспільний вплив. Наприклад, його донька Пак Гін Хе в грудні 2012 року стала першою жінкою-президентом Південної Кореї. Це стало можливим завдяки масовій підтримці прихильників батька. Пак Чон Хі зміг зайняти одне з провідних місць в історії Південної Кореї саме завдяки сформульованій та реалізованій специфічній філософії державного управління. У зв'язку з цим, осмислення філософії державного управління Пак Чон Хі може дозволити зрозуміти причини та стимули південнокорейського соціального-економічного та суспільно-політичного розвитку. Цей досвід може бути корисним для осмислення систем та принципів державного управління країн із перехідними економікою та політичним устроєм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зарплаты в Южной Корее 2019. // ISTIO. URL: <https://istio.com/base/srednaa-zarplata-v-uznoj-koree/>
2. Корейский Сталин. // Lenta.ru. URL: https://lenta.ru/articles/2019/03/15/park_chung_hee_1.
3. Пак 1962 – Пак Чжон Хи. Путь. Путь, по которому должна пойти наша нация. Сеул, 1962 (Park Chug Hee. The path that must pass our nation. Seoul, 1962. In Korean).
4. Пак 1978 – Пак Чжон Хи. Путь возрождения нации. Сеул, 1978 (Park Chung Hee. The path of national revival Seoul. 1978. In Korean).
5. Приход к власти генерала Чон Ду Хвана и народное восстание в г. Кванчжу. // Вики Чтение. URL: <https://history.wikireading.ru/325528>.
6. Республика Корея. // Энциклопедия. Всемирная история. URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/korieia>.
7. Секретариат Президента 1973 – Сборник выступлений президента Пак Чжон Хи. Сеул, 1973 (The collection of speeches of President Park Chung Hee. Seoul, 1973. In Korean).
8. Секретариат Президента 1974 – Сборник выступлений президента Пак Чжон Хи. Сеул, 1974 (The collection of speeches of President Park Chung Hee. Seoul, 1974. In Korean).
9. Секретариат Президента 1979 – Сборник выступлений президента Пак Чжон Хи. Сеул, 1979 (The collection of speeches of President Park Chung Hee. Seoul. 1979. In Korean).
10. Смирнов А.В. Экономическое чудо в Южной Корее: уроки для России // Золотой Лев, 2012. № 4. С. 144–145.
11. Чеболи как главная особенность корейской экономики. // Бизнесонлайн. URL: <https://m.business-gazeta.ru/article/305952>.
12. Южная Корея – Расходы на образование. // Кноема. URL: <https://knoema.ru/atlas>.

ІМПІЧМЕНТ ПРЕЗИДЕНТІВ США

Володимир Шевченко

(студент групи ІІ20Б факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Президент є верхівкою виконавчої влади, його роль для суспільства має велике значення, тому не дивно, що до цієї персони прикута велика увага. Починаючи з ХХ ст. роль президента США значно зросла не тільки в Сполучених Штатах та для американців, а і для всього світу. Але насамперед президент залишається людиною такою ж як і всі інші в нашому суспільстві, тому не дивно, що він може здійснювати помилки. На деякі з них ми можемо закрити очі, але інколи його дії порушують права та моральні цінності, які він має захищати як гарант Конституції, прав і свобод людини та громадянина. Саме тому, розуміючи, що потрібен апарат забезпечення балансу гілок влади та недопущення надмірної її концентрації в президента США, було запроваджено інститут імпічменту, який став головним інструментом стримувань і противаг. Інститут імпічменту проводився найчастіше саме в США, тому досвід функціонування цього процесу добре спостерігається в історії Сполучених Штатів, що є актуальним предметом для дослідження як у політології, так і в інших галузях науки.

Історіографія. Проблему функціонування та застосовування процедури імпічменту в основному вивчають політологи та в більшій мірі представники правознавчих наук. Серед учених-політологів можна виділити праці: С.В. Балана, А.А. Коваленко, І.О. Кресіна [4], Г.М. Малкіної [4], Н.А. Римарчук [6], Л.М. Сердюк [7] та інших. Перераховані вчені наповнили політологію як теорією так і аналізом особливостей застосування процедури імпічменту стосовно різних президентів США. Крім усього, як судовий процес в історії, процедуру імпічменту детально висвітлюють засоби масової інформації, що залишають за собою великий обсяг повідомлень щодо вивчення цього питання.

Мета статті. Інститут імпічменту не конкретизований повною мірою у своїх звинуваченнях, у Конституції США не прописано, за що конкретно повинні засуджувати головну постать у Сполучених Штатах Америки. Основною метою статті є перегляд усіх випадків в історії, за що президенту США могли висунути імпічмент та яким був результат проведених процедур в історії країни.

Виклад основного матеріалу. Імпічмент – це судовий процес, який впроваджується до державних посадовців будь якого калібру, у статті II Конституції США в розділі 4 зазначено, що *«президент, віцепрезидент та всі державні службовці Сполучених Штатів Америки, мають бути відсторонені від посади в порядку імпічменту, і засуджені за зраду, хабарництво або інші серйозні злочини і проступки»* [2]. Сам процес виник в Англії, а потім використовувався американськими колоніями. Сама процедура імпічменту виникла задля «стримувань і противаг» державних посадовців, які належать до

різних, навіть найвищих гілок влади. Процедура та вирок імпічменту не може бути скасована навіть президентом США.

Для початку процедури імпічменту потрібно, щоби Палата Представників почала розгляд справи, яку виносять на процедуру, де вони переглядають обвинувачення конкретної державної особи і шляхом голосування у випадку більшості голосів Палати визначають подальші процедурні дії. Якщо Палата Представників проголосувала більшістю за статті імпічменту, вона відправляє процес до Сенату. У Сенаті починається справа, яка схожа на судовий процес, де слухають свідків, проводиться перехресний допит та виносяться рішення суду винний чи виправданий. Якщо особа визнається виною, вона звільняється з посади без обговорення, у деяких випадках особа більше ніколи не може займати зазначену посаду, а бо понести кримінальну відповідальність за рішенням суду. Процедурою суду в Палаті Сенату за рішення імпічменту до президента головним є голова суду США. За Конституцією США для засудження особи в процесі імпічменту потрібно набрати дві третини голосів [3, с. 336].

За всю історію США процедуру імпічменту до президентів виносили на розглядання п'ять разів. У Конституції дуже розширений погляд до причин, за яких можна виносити імпічмент, де не прописано конкретних випадків за що можна судити голову держави.

Першим президентом, якому загрожував імпічмент, був 17-й президент США Ендрю Джонсон. У 1864 році його обрали віцепрезидентом, коли президентом був Авраам Лінкольн. Після того як Лінкольн був убитий, 1965 року Джонсон став президентом. Спочатку його президентство здавалося оптимістичним, навіть радикальні республіканці підтримали його. У цей період в історії США почався так званий «радикальний розвиток». Після Громадянської війни радикальні республіканці почали боротьбу за права темношкірих та реінтеграції південних штатів, що програли у війні. Спочатку Джонсон намагався продовжувати справу Лінкольна, але з часом він проголосив, що цілі війни за права небілого населення та американську цілісність і єдність завершилися, що не сподобалося радикалам у подальшій «м'якій» політиці президента. Джонсон виступав проти політичних прав звільнених та звертав увагу на помилування лідерів Конфедерації, у такий спосіб ігноруючи будь-які спроби на компроміс та шукаючи можливість перервати спроби опонентів радикалів на встановлення їхніх законопроектів. У 1866 році він остаточно розірвав контакти з опонентами, наклавши вето на законопроект Бюро вільних людей [1, с. 378].

До середини 1867 року радикальні республіканці неодноразово починали дії щодо імпічменту. Подією, яка прискорила процедуру, стало звільнення військового міністра Едвіна Стентона, який рішуче виступав проти політики Джонсона. Президент призначив У. Гранта тимчасовим військовим секретарем, але Сенат звільнив Гранта та відновив Стентона на посаді. Розлючений Джонсон звільнив знову Стентона та призначив Л. Томаса тимчасовим військовим секретарем. Повернувши на посаду Стентона, радикальні республіканці почали проводити імпічмент проти дії президента.

1868 року була прийнята резолюція імпічменту Палатою Представників (126 проти 47), після чого Палата почала створювати комітет імпічменту [1, с. 379]. Комітет швидким чином висунув звинувачення президенту, які стали одинадцятьма статтями про імпічмент. Більшість із них стосувалися про порушення президентом Закону про повноваження. У статтях президента звинуватили: у безпідставному усуненні Стентона з посади задля продовження своїх амбіцій проти Сенату та змові проти Стентона, як «високий злочин на посаді», а також звинувачення в зловживанні влади, ігноруючи думку Палати та порушення правил Конгресу [1, с. 380].

Судовий процес розпочався 5 березня 1868 року. Головним суддею був С. Чейз. Судовий процес проводився відкрито в галереї Палат Сенату й місця були заповнені до кінця, через що було впроваджено кольорові квитки [13].

Опоненти Джонсона в Сенаті проголосували лише за 3 з 11 статей імпічменту, вважаючи, що ці три мають найбільший шанс отримати переконання. 16 травня 1868 р., у результаті різкого заклику, 35 сенаторів проголосували за засудження президента за «високі злочини та проступки», оскільки 19 сенаторів проголосували за виправдання. Один голос віддавав президента від імпічменту, не набравши дві третини голосів [13].

Цей процес не порушив президентство Джонсона. Палата не бажала знищення тих моральних принципів, які втілює президент. Небажання порушення повноважень та збереження мирного балансу в тяжкі для країни часи, ось що врятувало Джонсона, а не як його політика.

Наступний випадок імпічменту стався більше ніж через сто років. Спроба імпічменту для Ричарда Ніксона бере початок із виборів у президенти 1972 року, на яких Ніксон здобув одну з найяскравіших перемог в історії, але ці вибори запам'яталися іншим, а саме Волтергейським скандалом. П'ятеро злочинців проникли до Національного штабу Демократичної партії, що знаходилася в готелі Волтергейт. Довгих два роки Ніксон всіляко стверджував свою непричетність до цієї кримінальної справи.

Пізніше з'ясувалася причетність президента та його помічників, та інші злочини. Виявилось, що виборча партія президента була спонсором людей, які скоїли злочин у Волтергейті. Ніксон всіляко намагався знищити докази про причетність Білого дому до цієї справи. Було виявлено, що президент намагався перешкодити справі та слідству ФБР. Ніксон створив лист своїх ворогів, до якого входили: політики, журналісти, артисти, які, на його думку, були небезпечні для влади. Журналісти газети «Вашингтон пост» – Карл Бернштейн та Боб Вудворд активно займалися слідством справи. Їхні розповіді на сторінках газет базувалися на основі інформації таємного інформатора, якого вони приховували під назвою «Глибока глотка» (у 2005 році було виявлено, що інформатором був У.М. Фелт) [18].

Пізніше була оприлюднена інформація, що Ніксон встановив систему записів у палаті президента в 1969 році. Комітет слідства захотів отримати записи для розгляду інформації за слідством, але Ніксон довгий час намагався вплинути, задля того, щоб розмови в Овальному кабінеті не були оприлюднені, але все-таки Ніксона зламали. Були виявлені стрічки записів, та

остаточно зрозуміло для всієї країни, що президент замішаний в одному з найбільших скандалів в історії [11].

Ніксона звинуватили за трьома статтями імпічменту. У першій статті про імпічмент стверджувалося, що президент перешкоджав правосуддю, намагаючись завадити розслідуванню факту проникнення у Волтергейт. У другій статті звинуватили Президента в зловживанні владою за те, що він використовував федеральні установи для переслідування своїх політичних ворогів та дозволяв крадіжки приватних громадян, які виступили проти Президента. Третя стаття звинувачувала Президента у відмові співпрацювати з розслідуванням судового комітету [10].

Уся ця історія змусила в 1974 році Ніксона подати у відставку, до початку процедури імпічменту. Він став першим президентом, який добровільно покинув пост президента США. Про свою відставку він оголосив через телебачення й наступного дня покинув Білий дім, а на його місце став віцепрезидент Джеральд Форд, якого він затвердив 1973 року. Джеральд Форд помилував Ніксона та закінчив слідство, що в подальшому назве помилкою. Після впевненої перемоги та переобрання на другий термін Ніксон згадується як один із найгірших президентів США, який поставив під сумнів захист вибору та чесності для суспільства, зловживав своїм становищем для прикриття власних помилок та скоєння злочину проти своєї країни, хоча Річард Ніксон впевнено міг стати одним із найкращих на своїй посаді.

Напевне, з Біллом Клінтоном стався найнеординарніший випадок для імпічменту президента, який був викликаний скандалом з особистого життя президента. Клінтон одержав перемогу на виборах у 1996 році, ставши президентом на другий термін. Ще за перший термін відбувався судовий позов на Клінтона й обвинувачення його в сексуальному домаганні на колишню співробітницю уряду штату Арканзас Полу Джонс. Під час процесу з'ясувалися інші сексуальні стосунки президента зі стажеркою Білого дому Монікою Левінські. У той час Левінські перевели з Білого дому й вона вела дружні стосунки з іншою співробітницею Білого дому Ліндою Тріпп, якій вона розповідала про інтимні стосунки з Клінтоном. Тріпп записувала розмови, після чого надала плівки із записами розмов адвокатам П. Джонс та Кенету Старру [19].

Білл Клінтон заперечував свої стосунки з пані Левінською та під присягою звернувся до народу промовивши: *«Я не мав сексуальних стосунків із цією жінкою, міс Левінські»* [17]. К. Старр з допомогою ФБР натиснули на Моніку Левінські та здобули признання щодо її сексуальних стосунків із президентом в обмін на недоторканність її самої та її сім'ї. У результаті чого Клінтон признався щодо його стосунків, та вибачився по телебаченню перед народом за свої вчинки. У короткій промові слово «секс» ніколи не промовлялося, а слово «жаль» було використано лише стосовно його визнання, що він увів в оману громадськість та свою сім'ю. Потім К. Старр направив свій звіт до Палати представників, у якому стверджувалося, що є підстави для імпічменту Клінтон за брехню під присягою, перешкоджання правосуддю, зловживання владою та інші правопорушення. У грудні 1998

року Палата представників проголосувала за імпічмент Клінтона за двома пунктами: лжесвідчення та перешкодження Конгресу [17].

Одразу стало зрозуміло, що Сенат не набере дві третини голосів, дивлячись на опитування суспільства, яке бажало осудити президента за його моральний злочин, але вони не бажали усунення Клінтона з посади. Більшість не вважало це «високим злочином». Сенат проголосував за виправдання президента за двома статтями імпічменту [23].

Зрештою, єдиними політиками, які втратили роботу під час кризи імпічменту, були республіканці. Республіканський план розігнати скандал до перемоги в середині періоду 1998 року зазнав невдачі: демократи здобули успіх як у палаті, так і в сенаті. Скандал не підірвав рейтинг президента і Клінтон пішов із посади у 2001 році з рейтингом схвалення 65% - найвищим рейтингом за півстоліття. Цей випадок в історії також допоміг підняти рейтинг першої леді – Хіларі Клінтон, дружини, яка простила свого чоловіка перед усією країною й надалі сама вела впевнену політичну кар'єру.

Дональд Трамп був єдиний президент, якому процедура імпічменту погрожує двічі.

Перший випадок, через що Трампу погрожував імпічмент, стався, коли з'ясувалися подробиці розмови американського президента з президентом України Володимиром Зеленським. Скандал між Трампом і Україною обертався навколо нібито спроб президента США незаконно примусити Україну та інші іноземні країни подати руйнівні розповіді про кандидата в президенти Демократичної партії 2020 року Джо Байдена, а також інформацію, що стосується втручання Росії у вибори в США 2016 року. Президент США блокував виплати військової допомоги, що була передбаченою Конгресом Україні, для отримання співпраці із Зеленським [20].

Скандал привернув до себе увагу у вересні 2019 року, коли інформатор подав скаргу на використання повноважень президента Дональдом Трампом для втручання іноземних виборців у вибори президента США 2020 р. Не дослівна стенограма дзвінка Трампа-Зеленського підтвердила, що Трамп просив провести розслідування щодо Джо Байдена та його сина Хантера. За словами демократів, це означає зловживання президентським повноваженням, використання офісу для особистої політичної вигоди та на шкоду національній безпеці. У серії публічних слухань представники США засвідчили, що існувала тіньова зовнішня політика Білого дому на чолі з особистим адвокатом президента Руді Джуліані. Його метою було змусити Україну розпочати розслідування щодо Байденів та заявити про це якимось публічно [16].

У свою відповідь Трамп заперечував власні дії щодо України, та назвав цей процес «полюванням на відьом» [16]. Білий дім також спростував звинувачення. Трампа звинуватили за двома статтями імпічменту: зловживання владою та перешкодження Конгресу. 16 січня 2020 року відбувся початок процедури імпічменту в Сенаті, де президента США було виправдано.

Другий імпічмент відбувся в період виборів у президенти, де його противником став Джо Байден. Скандал стався 6 січня 2021 року, коли прихильники Трампа скоїли штурм у Капітолій та спробувати порушити

роботу підрахунків виборчих бюлетенів. Демократи та навіть деякі республіканці звинуватили Трампа в підбуренні заколоту. Стаття, яку надіслала Палата представників, коротка, але містить три основні моменти, що Трамп скоїв «великі злочини та проступки», тому що:

1. Він хибно заявив, що виграв вибори: «Незадовго до початку спільного засідання президент Трамп звернувся до натовпу своїх політичних прихильників поблизу. Там він повторив неправдиві твердження, що «ми виграли ці вибори, і ми перемогли на них».

2. Він заохочував заворушення: «Він свідомо робив заяви, які заохочували – і передбачувано мали наслідком – неминучі беззаконня на Капітолії. Підбурений президентом Трампом натовп незаконно порушив Капітолій, травмував співробітників правоохоронних органів, загрожував членам Конгресу та віцепрезиденту, втручався в урочистий конституційний обов'язок Спільної сесії щодо засвідчення результатів виборів і брав участь у насильницьких, смертельних, руйнівних і крामольних діях».

3. Він намагався скасувати свою втрату: у статті згадується дзвінок Трампа з держсекретарем Грузії із закликом «знайти» достатньо голосів, щоби скасувати перемогу Байдена [22].

Демократи Палати представників однозначно вважали, що слова Трампа до нападу на Капітолій становлять «високі злочини або проступки» – усі 222 з них проголосували за імпічмент. І помітно змінившись від першого імпічменту, 10 республіканців Палати представників проголосували також за відсторонення президента США [22].

На той момент президентській термін Трампа закінчувався, а, отже, якщо Сенат проголосував би за обвинувачення, він не міг би більше претендувати на вибори в президенти США та балотуватися.

Палата та Сенат настоювали про відставку Трампа будь-яким шляхом. Прихильники Дональда настоювали на відміну осудження президента, оскільки суд не є конституційним і Трамп не на посаді.

Палата представників прийняла одну статтю імпічменту в «підбурюванні до повстання». 25 січня 2021 року Сенат отримав справу про імпічмент та через голосування Дональд Трамп був виправданий, Сенат не набрав дві третини голосів для його засудження (57 проти 43) [21].

Д. Трамп, напевне, залишиться в історії США як один із найгірших президентів, через його постійну боротьбу з суспільством, яке не приймало його правила гри на політичній арені, підбурення до насильства, щорічні скандали, брехня та розчарування його прихильників республіканців – усе це залишиться надовго в пам'яті американців про його президентство.

Висновки. Дивлячись на всі випадки, коли президент підлягав процедурі імпічменту, ми можемо побачити, що кожний із них по своєму унікальний та відтворює події й моральну свідомість суспільства в різні епохи розвитку як країни так і громадян, які є основною силою для подальшої ідеалізації тих структур, влади які будуть покращувати їхнє життя в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Иванян Э.А. История США. М.: Дрофа, 2004. 576 с.
2. Конституція США. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Конституція_США (дата звернення 09.09.2021 р.).
3. Конституція Сполучених Штатів Америки // Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. Харків, 2009. С. 333-345.
4. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. Інститут імпічменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Юрид. думка, 2004. 173 с.
5. Малкіна Г.М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект: дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2011. 372 с.
6. Римарчук Н.А. Процедура імпічменту в зарубіжних країнах: конституційно-правові засади та проблеми. Закарпатські правові читання: матеріали VI міжнар. наук.-прак. конф. (Ужгород, 25-27 квітня 2014 р.). Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. С. 209–214.
7. Сердюк Л.М. Конституційне регулювання імпічменту президента в Україні й окремих зарубіжних країнах. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2018. № 4. С. 59–66.
8. Імпічмент. Как это было в истории США. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-49825739> (дата звернення: 08.09.2021).
9. About impeachment. URL: <https://www.senate.gov/about/powers-procedures/impeachment.htm> (дата звернення: 08.09.2021).
10. Art II, S. 4, 2, 3, 5 Impeachable Offenses: Effort to Impeach Richard Nixon. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-2-3-5/ALDE_00000695/ (дата звернення: 08.09.2021).
11. House begins impeachment of Nixon. URL: <https://www.history.com/this-day-in-history/house-begins-impeachment-of-nixon> (дата звернення: 08.09.2021).
12. Impeachment of Donald Trump, 2021. URL: https://ballotpedia.org/Impeachment_of_Donald_Trump,_2021 (дата звернення: 08.09.2021).
13. Impeachment Trial of President Andrew Johnson, 1868. URL: <https://www.senate.gov/about/powers-procedures/impeachment/impeachment-johnson.htm> (дата звернення: 08.09.2021).
14. List of Individuals Impeached by the House of Representatives. URL: <https://history.house.gov/Institution/Impeachment/Impeachment-List/> (дата звернення: 08.09.2021).
15. Opinion: Nixon's impeachment process began 45 years ago today. A reminder: Presidents don't fall quickly. URL: <https://www.latimes.com/opinion/enterthefray/la-ol-nixon-impeachment-trump-20190206-story.html> (дата звернення: 08.09.2021).
16. President Donald Trump impeached. URL: <https://www.history.com/this-day-in-history/president-trump-impeached-house-of-representatives> (дата звернення: 08.09.2021).
17. President Clinton impeached. URL: <https://www.history.com/this-day-in-history/president-clinton-impeached> (дата звернення: 08.09.2021).
18. Richard Nixon. URL: <https://www.britannica.com/biography/Richard-Nixon> (дата звернення: 08.09.2021).
19. The Clinton impeachment and its fallout. URL: <https://millercenter.org/the-presidency/impeachment/clinton-impeachment-and-its-fallout> (дата звернення: 08.09.2021).
20. Trump impeachment: A very simple guide. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-39945744> (дата звернення: 08.09.2021).

21. Trump impeachment: What happens to impeached presidents?. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-50813276> (дата звернення: 08.09.2021).

22. What happens next in Trump's impeachment?. URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/interactive/2021/trump-impeachment-guide/> (дата звернення: 08.09.2021).

23. Why was Bill Clinton impeached?. URL: <https://edition.cnn.com/2019/12/17/politics/bill-clinton-impeachment-explained/index.html> (дата звернення: 08.09.2021).

Відеоматеріали до статті:

1. Andrew Johnson: The impeached president. URL: <https://youtu.be/N466WTClpe4> (дата звернення: 08.09.2021).

2. Clinton Impeachment. URL: <https://youtu.be/w86yFIHFGbY> (дата звернення: 08.09.2021).

3. Donald Trump impeached for inciting insurrection. URL: <https://youtu.be/tpym-vAH8OQ> (дата звернення: 08.09.2021).

4. How the Trump and Nixon impeachment inquiries compare. URL: <https://youtu.be/aqF6MzLFBuk> (дата звернення: 08.09.2021).

5. President Clinton opens up about relationship with Monica Lewinsky. URL: <https://youtu.be/zrtq1ulbYFA> (дата звернення: 08.09.2021).

6. President Nixon Resigns: Watergate Scandal Archives. URL: <https://youtu.be/oeWjVLwV3Zk> (дата звернення: 08.09.2021).

7. The evidence for Trump's 2nd impeachment trial. URL: <https://youtu.be/abaZ52DBFJQ> (дата звернення: 08.09.2021).

8. The Fall Of US President Richard Nixon | Nixon In The Den. URL: https://youtu.be/tV9JT4pZH_o (дата звернення: 08.09.2021).

9. Truth and Lies: Monica and Bill – Part 1. URL: <https://youtu.be/4nIW53TnVf8> (дата звернення: 08.09.2021).

10. Truth and Lies: Monica and Bill – Part 2. URL: <https://youtu.be/-hjsuUFujY0> (дата звернення: 08.09.2021).

11. Truth and Lies: Monica and Bill – Part 3. URL: <https://youtu.be/ijkVOq4RHDo> (дата звернення: 08.09.2021).

12. Truth and Lies: Monica and Bill – Part 4. URL: <https://youtu.be/lyhgF2P1Aqw> (дата звернення: 08.09.2021).

13. Trump is impeached | Impeachment This Week. URL: <https://youtu.be/8tS9PxuNCoY> (дата звернення: 08.09.2021).

14. Watergate: Inside the scandal that took down a presidency. URL: <https://youtu.be/OZSGMMUC7FQ> (дата звернення: 08.09.2021).